

Klædt i rigets borgerdragt

- stand, status og national identitet udtrykt i
borgerskabets dragt i reformationstidens
Danmark-Norge og Sverige



Camilla Luise Dahl

*Center for Tekstilforskning, Københavns Universitet
Forelæsning præsenteret ved forelæsningsserien Drakt og samfund: Drakthistorie
Norsk institutt for bunad og folkedrakt,
Norsk folkemuseum, Oslo 2015.*

Klædt i rigets borgerdragt

- stand, status og national identitet udtrykt i
borgerskabets dragt i reformationstidens
Danmark-Norge og Sverige

Camilla Luise Dahl

*Center for Tekstilforskning, Københavns Universitet
Forelæsning præsenteret ved forelæsningsserien Drakt og samfunn: Drakthistorie
Norsk institutt for bunad og folkedrakt.
Norsk folkemuseum, Oslo 2015.*

Klædt i rigets borgerdragt - stand, status og national identitet udtrykt i borgerskabets dragt i reformationstidens Danmark-Norge og Sverige

Af Camilla Luise Dahl

Da Sveriges konge Gustav III i 1778 ved kongelig lov indførte den "*nationella dräkten*" opfattedes det som det første nordiske forsøg på at sammenkoble nationalfølelse og dragt.¹ Formålet var dog ikke fortrinsvis at pleje nogen "fædrelandsfølelse" i nationalistisk forstand, men en økonomisk tanke, der skulle begrænse udenlandsk import og forbedre handelsbalancen - hvilken man afkrævede nationen at skulle føle et særligt nationalt ansvar overfor. I baggrunden lurede naturligvis også den spirende nationalromantik og dens romantiske syn på national selvfølelse og en dragt, der udtrykte denne nye selvbevidsthed.

I Danmark-Norge tog man imod nyheden om den svenske dragt med stor begejstring og de i de følgende 50 år diskuterede man ivrigt om man kunne opfinde noget lignende herhjemme, en ægte dansk dragt der i en skøn enhed understregede danskhed/norskhed og nationalfølelse og ikke kostede staten penge. I 1791 udskrev man en prisopgave i Danmark med spørgsmålet: "Er det nyttigt eller skadeligt at indføre en nationaldragt?"² Blicher foreslog allerede i begyndelsen af 1800-årene indførelsen af en bestemt slags fårehold, så man kunne få mere uld. Han skriver: "... staa mig bi af al magt, til vi engang, iførte dansk nationaldragt af dansk uld kunne undvære fremmede landes produkter".³

I begyndelsen af 1800-tallet da bønderne have fået et lille ord at skulle have sagt, Norge ikke længere var i forbund med Danmark og statsbankerotten havde sat sine spor, fremsatte Blicher sin kongstanke om en "Nationaldragt". I 1839 formulerede han under overskriften "*Om dansk folke dragt nok engang*": "*Hvad om der gives Klæder, der i god og rigtig Mening skabe Folk, eller skabe et Folk? eller danner det til Lighed, Enighed og Folkelighed – og dertil er Nationaldragt et kraftigt middel.*"⁴ Og med understregning af den romantiske holdning til ideen: "*Landsmændinder og I som ønske at vorde. Kunde I ikke opfinde en dansk Klædning, i hvilken I alligevel kunde behage Manden Kjæresten? – Spanierinden har sin mantila. – Kunde der ikke*

¹ Bergman: 1938. Begreber som "mode" og "nationalitet" er begge stærkt omdiskuterede i forskningen, begge er af flere 1800-talshistorikere opfattet som begreber, der ikke giver mening før henholdsvis industrialiseringen og nationalromantikken og disse opfattelser er igen udfordret af både middelalder- og tidlige nyere tids forskning, der peger på at sådanne strømninger og begreber har været af betydning med skiftende intensitet gennem det meste af historien.

² Lorenzen: 1987, s. 10-11.

³ Aakjær: 1903, bd. 1, s. 42.

⁴ Blicher: 1839, s. 59.

*udtænkes en dansk Kaabe, eller noget som helst Andet – kun ikke laant, ikke efterabet Klædemon, i hvilket I hedeligt og hjemligt opstige som Lysalfer paa Bjergets Tinde?”*⁵

Der er almindeligvis enighed om at sammenfletningen af national identitet, landets økonomi og klædedragt altså opstod i kølvandet på nationalromantikken.⁶ Det er også alment accepteret at selve begrebet “nationaldragt” er et misvisende begreb opfundet i selvsamme periode ofte anvendt om datidens egnsdragt⁷, men spørgsmålet er om tanken om en “national klædedragt” var ny eller om det blot var gammel vin på nye flasker. Fandtes der en form for “nationaldragt” i Danmark-Norge før nationalromantikken italesatte en sådan? Og havde denne i så fald vitterlig en “national” snarere end en egnspræget karakter?

Borgerlig selvbevidsthed og rigets dragt

Med reformationen i først Danmark i 1536, dernæst i Norge 1537, skete en langsom men markant nationalisering af rigerne, man særligt i nyere tid har fået øjnene op for.⁸ I Danmark blev danskhed et markant tema for reformationens ivrigste forkæmpere. Ikke at reformationen eller reformationens fortalere opfandt nationalisme, dertil havde startskuddet allerede inden været givet; men man kunne gribe strømmingen og benytte den politisk. Man dyrkede det danske sprog, samlede gamle folkeviser, man begyndte at skrive fædrelandets historie og om det særligt danske.⁹ Kongen var den vigtige sammenholdende faktor, som kransekagefiguren i alt dette danske, nationens midtpunkt om hvem undersåtterne loyalt kunne samles. Man indførte f.eks. nationale taksigelsesdage i kirkerne hvori også kongen spillede en rolle, både han og resten af kongehuset blev ivrigt nævnt i bønner rundt om i landsbykirkerne.¹⁰ Billeder af hovedsageligt kongen, men også dronningen og de kongelige børn blev ivrigt distribueret, ophængt i kirkerne eller prydede væggene rundt om i hjemmene.¹¹

Det nationale blev således også et af de væsentligste elementer i den reformatoriske kamp mod den internationale romerkirke, og kampen mod papisterne betød en skuen indad og dyrkelse af

⁵ Begtrup: 1909, bd. 2, s. 272.

⁶ Begtrup: 1909, bd. 2, s. 272, Stoklund: 2003, s. 193ff.

⁷ Lorenzen: 1987, s. 10, Liby: 1997, s. 114f., Lönnqvist: 1991, s. 11ff., 161ff., Stoklund: 1975, s. 2f., Iwanoff: 1993, s. 28.

⁸ Minken: 2003, Opsahl: 2002, Nordin: 2000, Marx: 2005.

⁹ Norges vilkår var lidt anderledes idet man deles anerkendte og appellerede til det ”sande norske” eksempelvis i krigstid, mens man politisk og sprogligt gav det danske forrang. Opsahl: 2002, s. 108ff. Reformationen gennemførtes i Norge, i modsætning til praktisk talt alle andre steder i Europa, ikke på nationalsproget men på administrationssproget dansk. Grell: 1994, s. 128.

¹⁰ Da Bornholm blev svensk med Roskildefreden i 1658, modtog man som noget af de første i de bornholmske kirker, instruks fra biskoppen i Lund om, at man fra nu af skulle bede for svenskekongen. Degnen Rasmus Ravn i Å kirke på Bornholm, skrev således i 1658: “16. April ankom Tidender om de Svendskers accord med de danskers og at Bornholm var overgiwet til de Svendske. 22. April ankom Bispens Ordre dat. Lund d. 18 Mart. at her efter skulde bedis for Kongen af Sverig, begge Droninger og Carl Fridrik.” Dahl: 2008, s. 58.

¹¹ Olsson: 2005, s. 90-94.

det hjemlige og egenartede – det danske. Kirkeliturgien blev dansk, og man sang danske salmer i fællesskab. Man forsøgte at skabe et fælles skriftsprog, et dansk rigssprog og omtalte det florumvundet “modersmålet”, også i de egne hvor almuens dialekt lå langt fra dette fællesdanske overklassesprog. Man gik enddog så langt som til at kræve en nyoversættelse af biblen, idet, mente man, der havde sneget sig for mange norske ord ind i den gamle.¹²

Den protestantiske kamp var på mange måder også en klassekamp – den gjorde opgør med de adelsdyrkende traditioner i romerkirken og vendte sig i stedet mod borgerskabet som stand. Aktørerne i den protestantiske kamp var først og fremmest borgerskabet i storbyerne og den førte en dyrkelse af og bestyrkelse af borgerstanden med sig.¹³

På alle mulige måder forsøgt nation og identitet at flettes ind i denne kamp og det er også i denne borgerlige selvbevidsthed vi finder grundstenen til en særlig dragtform. I kølvandet på disse nye strømninger var det nemlig oplagt at også ideer om dragt og identitet kunne artikuleres. I årene efter reformationen omtales således en ny dragtform kaldet “rigets borgerdragt”, “borgerdragten” eller “rigets dragt”.

Luthersk tro, borgerlig selvbevidsthed, standsdyrkelse og national identitet havde i fællesskab stor betydning for italesættelsen af dragt, det formuleredes at særlige dragtformer var mere protestantiske end andre og der udtryktes ønske om at særlige dragter blev optaget af den dansk-norske befolkning.¹⁴ Overalt hvor reformationen fik fodfæste formuleredes tanker omkring protestantisk dragt og specielt var et “papistisk udseende” et naturligt angrebsmål for de som ønskede reform.¹⁵

Der opstod som noget af det første en egen præstedragt, præstekjolen, som senere også blev kaldt *samarie*; den blev efterhånden en embedsdragt og et symbol på præsten som statens tjenestemand i embedsværket. Præstekjolen var en dragt som i kirken blev brugt under messeklæderne, men som oprindeligt var en privat borgerlig dragt - den stand hvorfra den hentede sine væsentligste udøvere og først og fremmest dannede basen for den nye præstestand. Præstedragten fik tillige regionale træk afstemt efter de enkelte lande, i Nordtyskland og Danmark-Norge var det specielt den sorte præstekjole og den hvide pibekrave, der dog oprindeligt ikke brugtes under selve de kirkelige handlinger (der brugtes den hvide messeskjorte over sort kjortel). Denne dragt, der blev optaget af den danske og norske præstestand, kom i løbet af 1500-tallet også til at omfatte brug under selve liturgien.¹⁶

I Kirkeordinansen af 1537 og 1539, der dannede det lovmæssige grundlag for reformationen, hedder det om præsternes dragt, at præsterne skulle gå i “ret præsteklæde”, som det kunne

¹² Grell: 1995, Jeppesen (red.): 2000, Leth Jespersen et al.: 2003. I en kgl missive til til bisperne i Danmark, Norge, Island, Gotland om Øsel fra 1638 om undervisningen i skolerne, påpegedes sprogets vigtighed, *Corpus Constitutionem Daniæ*, bd. 4, s. 733.

¹³ Jeppesen: 2000.

¹⁴ Blandt andet udgav den første protestantiske biskop af Sjælland en hel bog dedikeret til diskussion af rigtig og forkert klædedragt: Peder Palladius: *Om Hosedjævelen*. 1556.

¹⁵ Rublack: 2010, kap. 3: The look of religion, s. 82.

¹⁶ Oxaal: 2003, s. 478f., Frøsig: 2003, s. 13ff.

sømme sig for en Guds ords tjener og det samme skulle biskopper og alle som tjente i kirkerne og skolerne.¹⁷

Men en særlig protestantisk dragt var ikke begrænset til præstestanden alene – også præstekonerne og kirkegængerne skulle bære en ny særlig protestantisk dragt til kirkegang. Dragten skulle være ærbar og from og selvfølgelig protestantisk og således adskille sig fra tidligere katolsk kirkegangsdragt. I 1555 kom en forklaring til nogle af artiklerne i Kirkeordinansen fra 1539, som understregede at præsterne og deres hustruer skulle klæde sig sømmeligt og uden unødigt pragt. Og i 1629 udspecificeredes det, at præstestanden som helhed, vel både mænd, koner og børn, skulle *“have en Afsky for nye Klædedragter”*.¹⁸ Man skulle med andre ord være konservativ og hjemlig i dragt.

For kvindelige kirkegængeres vedkommende, rundtom i Europa, såvel som i Danmark-Norge, skulle den rette dragt bestå af det hovedtøj, der allerede var brugeligt og sort kåbe. At bære kåbe til fint brug og som tegn på sin stand, var ikke en egentlig protestantisk ide, allerede i senmiddelalderen var kåben standsmarkør for ærlige dannekvinder. I størsteparten af middelalderen havde den lange kvindekappe (mantel) og kåbe været et adelstegn, men i senmiddelalderen var de begyndt at anvendes af et bredere lag, i 15-1600-tallet havde adelen for længst smidt den og kåben blev i stedet et borgerligt standstegn.¹⁹

I Kong Hanses forordning om “skarnskvinder” fra 1496 blev det stadsfæstet at prostituerede og uærlige kvinder ikke måtte bære samme klæder som “gode kvinder og borgersker” og i øvrigt skulle bære en særligt hovedbeklædning som adskilte sig fra borgerskernes.²⁰ Og i Christian II's forordning om samme fra 1522 hedder det at uhøviske og løse kvinder ikke måtte bære kåber, så man kunne kende dem fra ærlige kvinder.²¹

¹⁷ Kirkeordinansen 1537/39, s. 212-13.

¹⁸ Oxaal: 2003, s. 479.

¹⁹ Kongelige og adelige kvinder af gift stand er i samtidig ikonografi typisk afbildet med kappe/mantel. Dahl: 2004, s. Kappen anvendtes ikke blot som standssymbol for gifte kvinder af høj byrd, men også for kvinder af en særlig værdighed eller fromhed, f.eks. nonner eller enker. At aflægge kyskhedsed som enke, blev visse steder benævnt som “at tage kappen”, Druitt: 1906, s. 246-47. I Birgitta af Vadstenas dragtbestemmelser for Birgittinernonnerne, var kappen ligeledes en væsentlig del af hendes klosterregel. Denne måtte dog hverken være for folderig eller slæbende og skulle som lukning kun have en træknep. Ifølge Birgittas regel skulle søstre bære en lang grå hvadmelskjortel, derover en hvid kjortel og sidst *“Én graan mantol vtan rynkio oc margha faala. Han scal oc medh enom træ knap samanbindas j brysteno oc ey wara sidhare æn oppa ena span nær jordhinne...”*. Wadstena kloster-reglor, s. 11. Fra senmiddelalderlige kilder ses at større grupper af samfundet kunne bære kåbe og kappe. I et kalkmaleri fra Fanefjord i Danmark fra ca. 1480-1500, ses to kirkegangsklædte kvinder med lang kappe/kåbe i allegorien over de sladrende kvinder, der overvåges af djævelen, men ingen udover Jomfru Maria er ellers gengivet i kappe, således heller ingen af kvinderne i Barnemordet fra Bethlehem, Spindende Eva mm. Og i Den danske Rimkrønnike fra 1495 det i afsnittet om Amleds moder at hun dækkede sit hoved med kåben som en terne, der dog må forstås som det at skjule sit ansigt som tegn på underdanighed var lig ternen, ikke det at bære kåbe: *Theth førsthe, sadhe iek aff wisdom my; wor theth hwn skiwldhe meth koben syn; sith howeth som en thernæ fwll; oc sadh ther vndher paa skiwll*. Op. Cit. Larsen: 1912, p. 303.

²⁰ Den danske Rigslovgiving 1397-1513, s. 169.

²¹ *“at thii ey skulle bere nogre køber, paa thet mand thenom kand kiende for andre dannequindner oc erligt folck...”* Den danske Rigslovgiving 1513-23, s. 124.

I en kongelig forordning fra 1549 har man tilføjet den mildhed, at tidligere prostituerede der blev "omvendt" og giftede sig, fik ret til at bære kåbe og hovedklæde, nemlig at "*hund epther then dag betredes att enthen gange mett kobe eller houit klede.*"²²

Altså var kåbe og hovedklæde ingen protestantisk nyhed, men det som var nyt var at borgersker *skulle* bære kåbe til kirkegang og at kåben *skulle* være sort.

Op igennem 1500-tallet kom flere påbud rettet til kvinder i byerne om at bære kåbe. I Ribe kom i 1561 flere kåbepåbud til "*en Dannequinde sidder vdenn kirckegang och skall gange vthi kircke*": kåberne måtte frem for alt ikke være kulørte men skulle være sorte, de måtte ikke være pyntede med kulørte bånd og borter, og alle kvinder i byen, høj som lav, måtte trække i kåbe til kirkegang. Denne skulle være deres egen, dog undtaget var kvinder, der var så fattige at de blev nødt til at låne en kåbe.²³

Lignende påbud gaves i øvrigt for borgerlige mænd, der af hensyn til deres stand burde bære kappe ved kirkegang. Og i en kongelig forordning af 1623 hedder det at alle borgerlige studerende i Sorø skoles øverste klasser, skulle bære kappe som tegn på deres stand når de færdedes udenfor skolen og ved lektionerne.²⁴

De sorte kåber og kapper blev med al tydelighed optaget af borgerstanden i årene efter reformationen. Af skiftemateriale fra danske byer fra 1500-tallet ses det at de farvede kåber hurtigt erstattedes af sorte ditto få tiår efter reformationen. I skifter fra Malmø, der har bevarede skifter fra før og efter reformationen, findes eksempelvis kåber i rød, grøn, blå og brun endnu i 1540'erne og 1550'erne, men efter 1560 omtales næsten udelukkende sorte kåber i de bevarede skifter.²⁵ Af skiftmateriale dækkende perioden 1545-69, ses at næsten 60% af kåberne angives som sorte, 27% er ikke angivet ved farve mens kun 4, 5 og 4% af kvindekåberne er angivet som henholdsvis grønne, blå og brune. Af disse findes størsteparten af de kulørte kåber i den tidligste del af perioden og i næsten alle tilfælde efterlod afdøde sig tillige mindst én sort kåbe også.

I perioden 1570-90 omtales derimod kun en eneste kulørt kåbe, af de øvrige var ca. 60% sorte og 40% ikke farveangivet. Blandt de ikke-farveangivne omtaltes kåberne i stedet som "en gammel kåbe", "den bedste kåbe" mm., men man kan formode, at eftersom andelen af ikke-farveangivne kåber stiger, at sort var blevet så almindeligt at det ikke var nødvendigt at anføre.

Samme indtryk får man fra Helsingør i perioden 1570-90, her omtaltes kun to kulørte kåber og resten sorte eller ikke farveangivne, henholdsvis ca. 60% sort og lidt under 40% ikke

²² Malmø stadsbog: 1549-1559, s. 35.

²³ "*vdenn hund er saa fattig att hund skall lone kobe*". Anordning 1561, s. 272. Forskellige afskrifter af forordningen retter forbud mod "*grønne kobe*" og i anden afskrift af teksten "*giøre kaabe*" (= med bånd/agramaner), som skulle "*slett att were afflagt wid x dalers brøde*", ibid, s. 272.

²⁴ "*Och skulle academici ei nogen steds udgaa, uden de hafver deris kappe ofver sig, hvad heller det er til lection eller anden steds.*" Fundats 1623, 30. novbr. Corpus Constitutionem Daniæ, s. 130.

²⁵ Kun to kåber er farvede efter 1560, en grøn kåbe hos en ældre kvinde i 1564 og en brun kåbe, der dog var en meget gammel kåbe sat i pant, sammen med et par kjortler af gammeldags snit, og som ikke var blevet indløst. Malmø rådstue, skiftedokumenter 1563-64, skiftebrev nr. 75. Skifterne omtaler ofte gamle dragter. Ældre personer, der døde i en fremskreden alder, kunne være i besiddelse af dragter anskaffet tiår tilbage, og de kunne tillige være klædt mere konservativt generelt end yngre. Skifter efter yngre folk kan selvsagt give eksempler på mere tidssvarende moderne dragter.

farveangivne. I byerne omkring Øresund var der således ingen modstand mod en ny kirkegangs- og borgerdragt; sort blev med al tydelighed den dominerende kåbefarve efter reformationen.²⁶

Et lignende billede får man af skiftematerialet fra andre danske byer, hvor de kulørte kåber helt forsvinder fra skifterne i anden halvdel af 1500-årene, måske var man en smule hurtigere til at erstatte de kulørte kåber med sorte i Øst end i Vest, men materialet er for sparsomt til egentlige konklusioner.²⁷ Ikke desto mindre må borgerdragten have blevet betragtet som en fælles dragt i hele riget.²⁸

Fra Norge er kildegrundlaget desværre spinkelt, idet der ikke her findes skifter bevaret fra før midten og slutningen af 1600-tallet.²⁹ Andre kilder peger dog på at også her brugtes kåbe af præstehustruer og andre velhavende kvinder af middelklassen i årtierne efter reformationen.³⁰

Kulørte kåber og kapper hørte i en protestantisk optik i den grad katolicismen til. I 1593 indskærpedes det at præster under ingen omstændigheder måtte bære "*couleurte*" kapper og klæder, da menighederne klagede over visse præsters letsindighed i klæder.³¹

Påbud af samme art dukkede i øvrigt op overalt i Nordeuropa; i stort set alle nordeuropæiske lande, hvor reformation gennemførtes, formuleredes krav om en særlig ærbar, from og protestantisk dragt; dragtkrav der ledte til opkomsten af en, eller en cementering af en allerede eksisterende, national stadsdragt eller rigsdragt.³² Både præsters og kirkegængeres dragt blev sort og hvid i århundreder frem.³³

²⁶ Helsingør byfoged: skifteprotokol 1571-82, 1583-92, 1592-98, 1599-1603, 1603-10.

²⁷ Det jyske skiftemateriale er sparsomt og kan ikke give et fyldestgørende indtryk. I Randers var Jens Snedkers hustrus bedste (og eneste omtalte) kåbe i 1549 blå, mens pigen Sindel i 1574 arvede en sort kåbe efter sin afdøde mor, Randers byfoged, Randers Forpligtelsesbog (rådstuebog) 1526-1609, i Ribe havde præstens egen søster så sent som i 1562 kun kulørte kåber, året efter Ribes magistrat forbød dem, Ribe byfogedarkiv: Protokol over søskendeskifter, registreringer og regnskabsaflæggelser for værgemål 1562-1626.

²⁸ Trods borgerdragstens rejse fra øst til vest og dermed også fra Danmark til Norge, så tyder alt på at dragten opfattedes som en rigsdragt, altså en dansk dragt i Danmark og en norsk dragt i Norge, fremfor blot endnu en dansk tilskyndelse i Norge, det kan i al fald forklare hvorfor man beholder kåben længere i visse norske byer end i visse danske, ganske enkelt fordi dragtformen opfattedes som mere konservativ og norsk end at smide den. I både Danmark og Norge kan det desuden have gjort sig gældende at de områder der lå i udkantssområder, bibeholdt konservativ dragt længst. I Trondhjem, der ellers var en driftig og stor handelsby nævnes kåber endnu op mod år 1690, skifteprotokol 1678-2686, 1684-1690, 1690-1696, og Svaneke på Bornholm omtales kåber helt frem mod år 1700. Svaneke rådstue, skifteprotokol 1686-1736 og skiftedokumenter 1697- 1711.

²⁹ De ældste skifter fra norske byer er fra 1660'erne, Skiens ældste skifteprotokol fra 1666-86, Larviks skifteprotokol starrer 1673, Frederikstads fra 1676 og Trondheim fra 1678. Fra Oslo/Christiania findes først skifter fra 1692 men i bygdområdet omkring (Aker fogderi) allerede fra 1656. Røgeberg: 1989, s. 14.

³⁰ Eksempelvis i 1558 (klæde til en kåbe) og i 1569 (en kvindestak og en kåbe af flamsk klæde), Diplomatarium Norvegicum, bd. XXI, s. 825 og bd. XIII, s. 829.

³¹ Oxaal: 2003, s. 482.

³² I Nürnberg blev en allerede eksisterende lokal klædedragt ophøjet til den "*offiziellen Standestracht der ehrbaren Frauen*" og gjort til den fremmeste dragt til kirkegang. Den dragtform som i senmiddelalderen havde været en særlig festdragt, blev, ifølge Zander-Seidel, nu af samtidige reformatorer italesat som den passende dragt for ærbare og fromme bykvinder og rette kirkegangsdragt, Zander-Seidel: 1985, s. 132-33. I en tekst om Hamborgs kvinder fra 1586 hedder det: "*Thut sie an ein Husecken lang/ In ihrem Christlichen Kirchgang*", altså Hamborgerinden drog lang kåbe til kirkegang, Jaacks: 1983, s. 6. Sammenkoblingen af sortfarvningen af dragten og protestantismen, er også påpeget af flere. Bo Lönnqvist skriver at "*i protestantismens anda*" spredte den mørke farve sig i Europa og blev taget op af "*det kalvinistiske borgerskabet i England och Holland*." Lönnqvist: 1974, s. 75.

³³ En tilsvarende udvikling fra kulørt til sort dragt ses eksempelvis i forskellige tyske byer i samme periode, også her var kun få procent af klædestykkerne kulørte efter reformationen, Burde: 2005, s. 14-15. I Nürnberg forbød man

Dragten brugtes til at markere et fællesskab, hvad enten det var i landsbyen, som en del af hoffet eller landets overklasse adelen – eller som en del af det dansk-norske protestantiske borgerlige selskab. Den protestantiske kirkegangsdragt, eller borgerdragt, markerede et fællesskab i kirken, riget og standen, der blandt andet markerede sig ved at adskille sig fra andre gruppers dragt.

Det gav sig selv at indbyggerne i riget ikke måtte klæde sig over sin stand – hvilket et utal af klædedragsforordninger 15-1600-tallet igennem skulle forsøge at begrænse³⁴, men der var også grupper af samfundet hvor den identitetsskabende dragt gav afstand til grupper man ikke ønskede at identificere sig med, heriblandt de som ikke måtte bære borgerdragt; eksempelvis var prostituerede, rakkere, natmænd og bødler var påkrævet at bære en særlig dragt, der gjorde det tydeligt for enhver hvem de var.³⁵

Det var således disse grundtanker om udenlandsk versus hjemligt, der især blev udtrykt med borgerdragten. Af samtidige epitafier ses i de følgende to århundreder igennem, et nærmest uniformeret borgerskab i sorte kåber og hvide eller sort/hvide hovedtøjer.

Dansk-norsk versus udenlandsk

En borgerdragt markerede ikke blot et standsmæssigt tilhørsforhold men også et nationalt – og netop et nationalt sindelag i dragt lå reformatorerne på sinde.

Sjællands første protestantiske biskop Peder Palladius adresserede den rettroende befolkning i Danmark og Norge da han i 1556 udgav et helt værk dedikeret til brugen af rette klæder.

Hans værk, *Hosedjævelen*, var egentligt en kamp mod pludderbuksernes udbredelse, et værk han oprindeligt oversatte fra tysk men pyntede med danske forbedringer og udvidelser, og slog også et slag for den hjemlige dragt.³⁶ Palladius advarede kraftigt mod brugen af udenlandsk dragtskik, og han så en tydelig sammenhæng mellem udenlandske klæder og udenlandske sygdomme. Således konkluderede Palladius at man ved at gå engelsk klædt, kunne blive ramt af “den engelske svedesygge”, ved at gå spansk klædt kunne man få “den hispaniske feber” og gik man i fransk mode fik man syfilis. Der var en klar sammenhæng mellem løsgangende udenlandske moder og nye sygdomme.³⁷ Det allerværst var dog da man en overgang havde optaget tyrkisk (muhammedansk) dragt i form af kvindernes hovedtøjer. Iklædte man sig en vrangtroende fjendes dragt, så var det en måde at lade bagdøren stå åben og lade fjenden snige sig ind med al deres uvaner, manerer, klæder, tro og anden kultur. At iklæde sig fjendedragt kunne således lede

“*gefarbte schauben*” (farvede kåber) og bestemte hovedklæder i 1500-årene igennem, Zander-Seidel: 1985, s. 136.

Farvede kåber blev forbudt i Hamborg i 1583, Jaacks: 1983, s. 6-7.

³⁴ *Corpus constitutionum Daniae*, bd. III, s. 657-61, IV, s. 15-17, 69-72 m.fl. Scocozza: 2000, s.

³⁵ Matthiesen: 1964, s. 17-21.

³⁶ *Andreas Musculus Hosedjævelen: paa dansk ved Peder Palladius 1556.*

³⁷ “*For det tredje/ den tid de frantziske løssactige noder/ oc facter i Klæder oc seder / bleffue indførde her i Riget/ da komme de Paacker der fra her ind i Riget met/ oc henge end nu fuld hart ved/.* Hosedjævelen 1556, s. 48-49.

til ukristelighed og landsforræderi.³⁸

Al denne udenlandske dragtskik måtte naturligvis afskrives og give plads til en ren hjemlig dragt. Særligt positivt fremhævede Palladius Island og Færøerne, som havde beholdt deres gamle dragt og helst holdt sig fra al fremmed skik og fremmede folk i det hele taget. De havde derved formået at være stærke, kraftige og sunde folk uden fremmede sygdomme.³⁹

En lignende konklusion om den hjemlige dragts fortræffeligheder, nåede den protestantiske biskop i Ribe Hans Svanning til. I en anti-svensk bog om Danmarks historie fra 1561 (en respons til en anti-dansk bog om Sveriges historie fra 1554)⁴⁰, viste Svanning en klar forbindelse mellem dragt og "danskhed" der kunne føres helt tilbage til forhistorisk tid; de ypperligeste personer i danmarkshistorien gik godt gammeldags dansk klædt og ophørte aldrig med at afvise alle udenlandske og nymodens klæder og skikke.⁴¹

Definitioner som hjemligt og udenlandsk og dansk, svensk og norsk klædt kunne også bruges politisk til at understrege nationalt tilhørsforhold. I forbindelse med at bygderne Idre og Særna i Norge annekteredes af Sverige i 1644, sendtes en kommission til stedet for at afklare tilhørsforholdet. I den norske kommisærs rapport fra 1649 oplystes det at "*klesdrakt og byggeskikk til folket i Særna var aldeles norsk og at innbyggerne talte godt norsk og ikke et svensk ord.*"⁴² Med dette in mente burde område således høre til Norge og ikke til Sverige.

Peder Syvs ordsprog om "folk og lande" fra 1600-tallet, opsummerer på glimrende vis samtidens hjemlige dragtideal, specielt set fra den protestantisk øvrigheds side: "*Siden en hue blev en muts [Mütze], en vogn en kuds [Kutsche], et skælmsstykke et puds, gik det ilde til i verden*" og "*Gammel Viis er best. Fremmede Skikke og fremmede Kleder, er fremmede Plager.*"⁴³

Djævlbøger som Peder Palladius' blev utroligt populære overalt i det tysktalende område, de advarede mod udenlandsk dragt og slog et slag for hjemlig og ret protestantisk dragt.⁴⁴ I takt med at interessen for de hjemlige dragter voksede rundt om i de protestantiske lande, begyndte man

³⁸ Med sidstnævnte henvistes antageligt til de turbanligende hovedklæder og høje spidse hovedtøjer, som dannede mode omk. 1500. Hosedjævelen 1556, s. 50.

³⁹ Hosedjævelen 1556, s. 49.

⁴⁰ Den dansk-svenske pennefejde der opstod i midten af 1500-tallet resulterede i et hav af skrifter fra hver side af grænsen, der hver især forsøgte at påvise sin egen nations fortræffeligheder og overlegne historie og den andens tarvelighed og inferior væsen. Skovgaard-Petersen: 1987, s. 210-11.

⁴¹ Harald Ilsøe: Omkring Hans Svanings Refutatio og Chronicon Ioannis. (Historisk Tidsskrift, nr. 12, rk. 6, 1973), 54. I Hans Svannings hyldest til Kong Hans (Chronicon Ioannis) ses reformationtidens fokus på at gå godt gammeldags dansk klædt og afvise al udenlandsk og nymodens skik dog uden at give køb på sin kongeværdighed: "*Af skikkelse var han [Hans] middelhøj og firskåren, med et bredt og noget fremstående bryst, ansigtet var rundt og med de smukke øjne overordentlig indtagende, kroppen var velbygget og kraftig. Overdådighed i klædedragt, mad og drikke var ham i den grad imod... Men når sted eller nødvendighed krævede kongeligt opbud og glans, overgik han de største monarker i overdådighed. Da manglede det ikke på udsøgte krydderier og mange forskellige slags drikke, dog som han plejede at sige: ej til vellyst, men til ære for mine venner! Han optrådte nu som den største blandt de første, klædt i en gyldenstykket klædning, der gik helt ned til fødderne og blev holdt sammen af et bælte, og med et sværd ved siden (som vi almindeligvis kalder "kårde"), for han satte fædrelandets skikke såre højt. Skønt han kunne bruge en mere udsøgt art våben, ville han for at det ikke skulle se ud som om han ringeagtede fædrelandets skikke hellere bevæbnes og klædes efter fædrelandets end fremmed skik.*"

⁴² Opsahl: 2002, s. 100.

⁴³ Ordbog over danske Ordsprog, 1757, s. 317.

⁴⁴ Zander-Seidel: 1987, s. 49f.

også at interessere sig for at afbilde dem, og 1500-tallet igennem så flere dragtbøger dagens lys.⁴⁵ Disse indeholdt kobbertrykte plancher af kvindedragter, dels af dragten hos befolkninger under hjemligere himmelstrøg og dels fremstillinger af fremmede folkeslag, de hjemlige ganske nøjagtige, og de udenlandske ofte uden nogen lighed med virkelige dragt men gengav en europæisk forestilling om fjerne egnenes dragt.

Den tyske og hollandske "*Trachtenbuch*" blev en populær genre og dragtbøgerne blev ofte veritable billedbøger af deres eget områdes "nationale dragter".⁴⁶ De velkendte protestantiske naboer blev almindeligvis fremstillet som ærbare og fromme folk, og der gaves eksempler på dragter båret til kirkegang og til fest og dragter båret af forskellige stænder fra tjenestepigen til borgersken. Fremstillingen af de udenlandske folks dragtskik koncentrerede sig oftere om særheder og mærkværdigheder hos fremmede folk.⁴⁷

Det som vel især adskilte 15-1600-tallets dragtbøger fra folkedragtsplancherne fra 1800-tallet, var at de ikke blot gengav forskellige egnenes dragt, men at de tillige gengav forskellige stænder som fyrstinde, adelsdame, borgerske, tjenestepige og bondekvinde i de enkelte områder foruden kvinder af forskellig ægteskabelig stand som matrone, ung hustru, jomfru, brud og enke. Dragtbøgerne inkluderede af og til plancher af skandinaviske kvinder, men hovedinteressen var de tyske dragter. I 1577 (genoptrykt 1639) udgaves i Ulm Hans Weigel's *Trachtenbuch Habitus Praecipuorum Populorum* der også indeholdt et par plancher med gengivelser af nordiske kvinder.⁴⁸ Der kendes ikke til dansk- eller norskproducerede dragtbøger fra 15- og 1600-tallet, men vi ved at tyske og hollandske dragtbøger også fandt vej til bybefolkningen i Skandinavien.⁴⁹ Eksempelvis ejede Valborg Mikkelsdatter, hustruen til Kgl. Bøssestøber Hans Wulff Entfelder i Helsingør "*j Trachten Buch allerley Nation*" i 1616.⁵⁰

Hvor nidkært man egentligt sikrede sig at rigets borgere nu også gik hjemligt nok klædt, er ikke klart, men det er tydeligt at man med især borgerdragten forsøgte at koble "dansk-norsk sindelag" med at bære bestemte dragter. Især rettede man 15- og 1600-tallet igennem flere påbud mod kvindernes kåber for at sikre at de blev båret på den rette danske facon.

Kåben måtte ikke bæres på udenlandsk manér, især ikke på den facon hvor kåben blev trukket over hovedet. I Ribe gentoges i 1607 det tidligere kåbeforbud fra 1561, men nu med den tilføjelse at byens borgeres hustruer og døtre måtte bære dem trukket op om hovedet ved sorg og i ligfølge, men ellers for fremtiden skulle bære kåben "smukt om halsen og ikke på hovedet". År

⁴⁵ Rublack: 2010, Lorenzen: 1987, s. 10, Ribeiro: 2012.

⁴⁶ Rublack: 2010, s. 138.

⁴⁷ F.eks Christoph Weiditz' dragtbøger fra 1529 og 1531/32, der blev kopieret og genoptrykt flere gange i 15- 1600-tallet. *Trachtenbuch de Christoph Weiditz von seinen reisen nach Spanien (1529) und den Niederlandeden (1531/32)*, kopi omk. 1600, Bayerische StaatsBibliothek, BSB Cod.icon. 342 og Conrad Lautenbachs: *Im Frauenzimmer Wirt vermeldt von allerley schönen Kleidungen vnnd Trachten der Weiber...* udgivet i Frankfurt i 1586.

⁴⁸ Hans Weigel: *Trachtenbuch Habitus Praecipuorum Populorum...das ist Trachtenbuch*. Ulm, 1577, genoptrykt Kühn von Görlin, 1639.

⁴⁹ Olrik: 1903, s. 100. Eksempelvis findes et par bevarede dragtbøger i Stockholm, blandt andet Hans Weigels *Trachtenbuch* 1577 i Nordiska Museet (Nordiska Museet Arkiv).

⁵⁰ Helsingør byfoged, skifteprotokol 1612-1619, pag. 177r.

1611 så magistraten i Ringkøbing sig nødsaget til at udstede et lignende forbud, heller ikke her måtte kåber bæres på anden vis end dansk, der var rundt om halsen og ikke op om hovedet.⁵¹ Til bryllup måtte bruden og to af hendes brudepiger bære lange kåber i Haderslev i 1566, men ellers skulle kåben tilsyneladende være af mere moderat længde.⁵² Udover brud og brudeterner var brugen af lang kåbe tilsyneladende forbeholdt gifte koner.⁵³

Præcis hvordan disse udenlandske måder at bære kåber på har set ud, får vi måske et indtryk af i samtidens epitafier. Her ses især hollandske og tyske kvinder med kåber trukket op om hovedet. I øvrigt identisk med andre fremstillinger af tyske og hollandske kvinder.⁵⁴

Af både epitafier og skifter til eksempelvis tyske, hollandske og skotske kvinder i Danmark, får vi bestemt indtryk af at det ikke kun var danske kvinder der bar en særlig borgerdragt. Udenlandske kvinder i Danmark er typisk gengivet i "fremmed dragt", almindeligvis i form af mindre detaljer såsom hovedtøj og kåbe. Endog så systematisk at den afbildedes nationalitet kan identificeres alene på dragten.⁵⁵

Beskrivelser af borgerskabets dragter i Holland og Tyskland, giver indtryk af at præcis samme protestantiske påvirkning af dragten og etableringen af en særlig borgerdragt, fandt sted her også.⁵⁶ I Holland blev den hollandske variant af kåben, kaldet "*hoike*", indoptaget som protestantisk stænderdragt på samme måde som den danske kåbe. Den bestod først af at kåbekraven forlængedes og som en stofflap sloges op om hovedet. Siden blev den tillige udstyret med en "vippe" i form af udstående stofklap eller senere en opretstående kvast, hvoraf navnet "*wiphoike*" dannedes.⁵⁷ I Tyskland nøjedes man typisk med at slå selve kåben eller dens krave op om hovedet.⁵⁸

⁵¹ Troels-Lund: 1903, s. 85. I Ringkøbing begrundede man forbuddet med at enhver skulle vide hvad det var for folk man så eller talte med. I afskrift af forordningen fra 1817 hedder det: "*Ingen Qvindfolk maae gaae med Kaaber paa Hovedet paa Gaden, eller sidde med dem over Hovedet i Kirken under Prædiken.*" P. N. Frost: 1817, s. 22.

⁵² Stoffets måtte ikke være finere end sajen og skulle fores med pelsværk som sort lammeskind. *Bekendtgørelse og forordning*...1566, s. 8-9.

⁵³ Ugifte voksne kvinder ejer dog ofte kåber, og i epitafierne er mindre pigebørn ligeledes ofte afbildet i kåbe. Kun i skifter efter tjenestepiger eller landbokvinder, der var flyttet til byen, optræder der ikke kåber.

⁵⁴ Eksempelvis i epitafier over den hollandskfødte Worm-familie i Aarhus Domkirke. I epitafiet dateret 1572, ses familiens kvinder i kåber trukket over hovedet, sandsynligvis afbildet i sorg.

⁵⁵ Se www.livinghistory.dk

⁵⁶ En særegen regional dragtskik ses flere steder i det tysktalende område, hvor mindre områder eller blot en by kunne have sin egen lokale udgave af hovedtøj og kåbe, på tysk *schaube* eller *husseke*, jvf. Nürnberg-dragten, Sander-Zeidel: 1987, s. 55f., Post: 1923, s. 42f., Jaacks: 1983, s. 2ff.

⁵⁷ Forskellige varianter af hoike/huyk blev brugt i syd (Branbant og Flandern) og nord (Holland), denne adskillelse findes ikke i de danske skifter, hvor de blot omtales som "hollandske", Mortier: 2012, s. 25-26. Generelt opfattes den såkaldte "*vlieger*", en art overdragt med nedhængende ærmer og *hoike* med eller uden tip, som national-hollandske dragtformer og specielt knyttet til det protestantiske (calvinistiske og mennonitiske) borgerskab, Ribeiro: 2012, s. 42-43, Winkel: 2006, s. 75-77. Den amerikanske kunsthistoriker Chapman foreslår gennem en analyse af dels portrætter dels landskabsmaleri fra 1600-tallets Holland, at portrætterne med den traditionelle konservative hollandske dragt gengiver troende calvinister mens landskabsmalerierne, der gengiver farvede dragter og fransk-modeprægede dragter, viser en anden gruppe af samfundet, der ikke var præget af protestantismen i samme grad, Chapman: 1990, s. 30-35. Dette modsiges dog af inventarer og skifter, der viser at de fleste borgerkvinder havde flere forskellige sæt dragter, altså både traditionel hollandsk dragt og modedragter. Dette er også tilfældet i det senere dansk-norske materiale. Dog ses at særlige religiøse grupper og ældre kvinder brugte den konservative hollandske dragt længere end generelt for det hollandske borgerskab og at skifter efter f.eks. mennonitiske kvinder kun indeholdt hollandsk dragt og ingen kulørte

Skiftematerialet giver et lignende billede. Eksempelvis omtales udenlandske dragttyper i skifterne efter udenlandske kvinder i danske byer. Således finder vi eksempelvis hovedtøjer omtalt som "*en skotsch linhat*" tilhørende en skotsk kvinde i Malmø i 1583 eller "*v stycker hollandsche hovedkleder*" tilhørende en hollandsk i 1577, der viser at hovedtøjer af regional karakter blev benyttet i praksis.⁵⁹ Og ligeledes havde en hollandsk kvinde i Helsingør i 1601 "*en hollandsch quindehwe*".⁶⁰ Den hollandskfødte Nille Jans fra Amsterdam, havde i 1605 hollandske "*mutzer med opstaaende knipling*", der synes at modsvare gengivelser af Amsterdam-kvinder fra denne tid.⁶¹

Tilsvarende ses det at hollandske kvinder i Danmark ejede hollandske kåber. Det er under betegnelser som "hollandsk kaabe" eller sågar fordanskede og forvanskede termer som "høke" og "wiphøken" vi finder de hollandske kåber i skifter efter hollandske kvinder i danske byer. Sibelle Thettisdatter, der døde i Helsingør i 1598, ejede således "*enn hollandisch wibbhøken*"⁶², Anna Brekers sammesteds havde i 1592 "*tho hollandische kaaber*"⁶³, Maricke Hans Thor Brügges havde i 1593 "*j hollandske kaabe*"⁶⁴ og Seichen Cornelis havde "*j hollandsch kaabe*" i 1603.⁶⁵

I Danmark må udenlandsk dragt for udenlandske kvinder og dansk dragt for danske kvinder, have været så tilpas systematisk, at man ligefrem tilbød udlændinge retten til at bære udenlandsk dragt. I 1663 fik en Jonas Trellund privilegium på anlægget af et skibsbyggeri, en savmølle og en reberbane i København, og tillige på hvalfangst, sejlads i Ost- og Vestindien m. m., til hvilket han skulle benytte hollandsk arbejdskraft. Disse arbejdsfolk fra Holland, sikredes på forhånd flere rettigheder bl.a. at det "*skulde staa dem frit for sig i Klædedragt, Riden og Kjøren paa den hollandske Maner, eller saa som det dennem lyster og anstaar at holde*".⁶⁶

I Danmark blev disse uskikke som bekendt straks forbudt, først i jyske byer hvor man tilsyneladende var mere modtagelige for tyske og hollandske dragter. Senere kom også forbuddene til Sjælland.⁶⁷ Ikke desto mindre kan man af skifterne se, at hollandske kåber også blev optaget blandt de danske kvinder i byerne. Specielt i Helsingør, der rummede en stor hollandsk befolkning, dog med den forskel, at de danske kvinder, der ejede en hollandsk kåbe, tillige ejede mindst en dansk kåbe. Og trods optaget af de nye hollandske kåber, så må det i Helsingør stadig have været den danske kåbe der var den foretrukne til kirkegang; i skifterne er

eller modeprægede dragter, Winkel: 2006, s. 76.

⁵⁸ Post: 1924, s. 46-47, Zander-Seidel: s. 55-60, Zander-Seidel: 1985, s. 136-37, Jaacks: 1983, s. 2f.

⁵⁹ Malmø Stadsarkiv, Malmø rådstue og magistrat: skiftedokumenter (bouppteckningar) 1582-89, skiftebrev nr. 171 og skiftedokumenter 1571-77, skiftebrev nr. 130.

⁶⁰ Helsingør byfoged, skifteprotokol 1599-1603, pag. 369v.

⁶¹ Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1603-1610, pag. 125r.

⁶² Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, pag. 73r. Samme omtales andetsteds i skiftet som den "*hollandische kaabe*".

⁶³ Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, pag. 156r.

⁶⁴ Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, pag. 288r.

⁶⁵ Helsingør Byfoged, skifteprotokol 1603-1610, pag. 22v.

⁶⁶ Thiele: 1890, bd. II, s. 203-04.

⁶⁷ Troels-Lund: 1903, s. 85.

den bedste kåbe stadig den hjemlige og rangerer først i skiftet som det fineste dragtstykke.⁶⁸ Så længe den udenlandske dragt kun anvendtes som en modedragt og ikke indoptoges til formelt brug såsom kirkegang, så lader den ikke til at have voldt øvrigheden hovedbrud.

Formålet med de mange påbud og forordninger vedrørende dragten, var ellers tydeligt nok; borgerskabet skulle holdes til ilden og delvist opmuntres delvist trues til at fastholde en ægte dansk-norsk borgerdragt uden nogen form for udenlandske påvirkninger.

Borgerdragten i Sverige

Sammenholdt med gengivelser af udenlandske borgersker, så bliver det kun tydeligere at borgerdragten i Danmark- Norge adskilte sig betydeligt fra de omkringliggende områders dragt. Særligt den svenske borgerdragt springer i øjnene med dens markant anderledes udseende end den dansk-norske.

Det var ikke kun i Danmark-Norge magistraten så med bekymring på udenlandske indflydelser på borgerdragten. I Sverige havde man tilsyneladende samme problem med borgere, der ikke ønskede at iklæde sig den hjemlige borgerdragt, men sukkede efter international modedragt. I Sverige gik man dog skridtet videre og forbød helt udenlandske snit i dragten og nye moder.

I Sverige vedrørte borgerdragten tilsyneladende ikke kun højtidsdragten, tilsyneladende krævedes det at denne "borgerske drakt" måtte bæres til al tid, hvad enten det var til kirkegang, festligt lag eller til daglig.

Den svenske borgerdragt findes ganske godt beskrevet og inkluderede ligesom de fleste steder et hovedtøj og en kåbe. Hovedtøjet bestod af en stivet hoveddug og kåben af en "kravekåbe" som ligesom i resten af det protestantiske område skulle være sort. Ligesom i Danmark vedrører de tidligste svenske påbud, at uærlige kvinder og "horkoner" ikke må drage borgerdragt. Således i privilegierne for Stockholm i 1529⁶⁹, og igen i 1563 hvor det blev dem forbudt at bære "*dook och kragekåper*" som ærlige borgersker og fromme dannekvinder.⁷⁰ Igen i 1570 og 1575 blev det gentaget at ingen "løse kvinder" måtte drage borgerskers dragt og "*sterckte dokar*" dvs. stivede hoveddug.⁷¹

⁶⁸ Anne, hustru til borgeren Johan Pedersen i Helsingør havde ved sin død i 1594, både en fin kåbe af klæde, en gammel kåbe, en dagligkåbe og en hollandsk kåbe af engelsk klæde. Helsingør byfoged, skifteprotokol 1592-1598, pag. 354r. Og hustruen til en børstenbinder i Helsingør i 1625 havde både en dansk og hollandsk kåbe, den danske vurderet til over det dobbelte. Helsingør byfoged: skifteprotokol 1621-1625, pag. 497v.

⁶⁹ Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. 1, s. 88.

⁷⁰ "*schole inge qwinfolch, som otuchtigt leffwerne före, drage sådenne drecht, som erlige borgerscher och fromme danneqwinner haffue pläge, som er dook och kragekåper.*" Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. 2, s.

⁷¹ 1570: "*schole inge lösachtige qwinfolck... drage...doker, som ehrliche borgersker och danneqwiner haffwe pläge.*" og 1575: "*Inge lösequinner bäre frwe heller dannequinne drägt, bräm heller sterckte dokar.*" Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. 2, del.

Hvordan disse stivede hovedduge og kravekåber tog sig ud, har vi et ganske godt indtryk af fra epitafierne. Her ses svenske borgerkvinder typisk afbildet i store stift opsatte hovedduge og kåber med høj krave.

Som i Danmark-Norge var udenlandske kvinder også i Sverige undtaget fra at bære svensk dragt, i en forordning for Stockholm fra 1583, hedder det at svenske borgersker skulle blive ved den dragt som "det af alder brugeligt var", mens at såfremt udenlandske kvinder ikke ønskede at klæde sig svensk, så måtte de bruge og bære den dragt der brugtes i det land de var født.⁷² Dette gentoges allerede i 1585, hvor borgersker på det strengeste blev formanet at bære svensk borgerdragt og ikke befatte sig med adelig eller udenlandsk dragt. Kun udenlandske kvinder kunne i stedet for svensk dragt, bære den dragt der blev båret af borgersker i deres fædres hjemstad.⁷³ Igen i 1589 kritiseredes Stockholms borgerkvinder for "*att the öfuergifue thenn gamble borgerske drächtt*" og igen formanedes de til straks at bruge den "*rätte borgerske drächtt*".⁷⁴ Den rette borgerdragt beskrives igen som hoveddug eller linhætte (kaprønne) på hovedet og kåbe på kroppen.⁷⁵ Tyske borgersker, påpeges det i forordningen, kunne i stedet for svensk dragt, vælge at bære den dragt der brugtes i enten deres eget eller deres mands oprindelige område, men ellers ingen anden dragt.⁷⁶

Skiftematerialet er desværre sparsomt fra svensk side, men skifter fra Stockholm, bevaret fra 1598, viser at kåber og hoveddug anvendtes af borgersker der.⁷⁷

Svenskerdragten

Omkring slutningen af 1500-tallet kom dyrkelse af "det eksotiske", "fremmedartede" og "udenlandske" på mode.⁷⁸ Interessen for de eksotiske dragter ses overalt i Europa i 1500-tallet og nåede også Sverige og Danmark-Norge. Specielt blev den såkaldte *Polske kjol* populær. Der fandtes både kjol, kjortel og varianter kaldet "*rock*", et indlånsord fra tysk, der ligeledes

⁷² Borgersker skulle "*bliffue widh then clädebonedh, som af ålder bruckligt warit haffuer. Men om vtfödde hustrur och theris barn icke wile cläde sigh lijke medh suensck, dhå måge the bruke och bäre sådene clädningar, som i the land sedh är, ther the äre födde.*" Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, Bd. III, s. 445.

⁷³ "Dogh ther någhon vtlänsk icke wil blifue widh samma drätt, måghe the tå bruket hen, som vthi theress fädhernis stadh bäres aff borgerskor."

⁷⁴ Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. III, s. 661f.

⁷⁵ "...bruke doker eller kaprönikoer på hufuudett och kåper på kroppenn."

⁷⁶ Wele och the tydzske hustrur icke blifue widh borgerske drächtt, så måge the bäre ahnten sådanne klädebonedt, som vdi theris eller theris mäns ladartt är brukeligh. Privilegier resolutioner och förordningar för Sveriges städer, bd. III, s. 663.

⁷⁷ Skifte for Oluf Holms fra 1598, der omtaler hustruen Karins klæder, nævner: "*1 kåpa*" og derudover dragtstykker som "*kaßiacke*" og "*thrøya aff damasch*", og i et skifte efter Marin 1599 omtales "*enn halfslitinn kåpa*", og i skiftet efter Susanne fra 1602 omtales en "*kåpa*" af engelsk klæde foret med rødt atlask, hendes øvrige klæder var foldede og ufoldede kjortler, trøjer og kasiak, alle sorte, blandt linklæderne var "*huffuudkleder – 6 stü.*" og "*hatter – 3 stü.*". Stockholm, bouppteckningar och arvskiften 1598-1649, skiftebreve uden nummerering.

⁷⁸ Lönnqvist: 1991, s. 161.

betegnede kjol eller *rockschén* – lille (kort) rock. De var fællesbetegnelse for en dragt, der var blevet populær omkring Chr. IVs hof, og Frederik III, med tidens smag for at dyrke det fremmedartede, havde flere sådanne.⁷⁹

Den polske dragt bestod af en noget fantasifuld kjol eller kjortel, ofte af farvestrålende stoffer, forsynet med en mængde vandret placerede metalindvævede bånd, som det kendes fra husaruniformer. Det er for længst påvist at dragterne dog ikke havde meget med virkelighedens polske dragter at gøre, men indlånte elementer fra ungarsk, russisk, tyrkisk og polsk dragt.⁸⁰ Det gennemgående element var at det var eksotisk og udenlandsk – og det var først og fremmest var de militære fjenders dragtskik man kurtiserede, ligesom man nogle århundreder tidligere havde flirtet med dragtskik "*a la saracen*" da kristne europæere ellers betragtede muslimske maurer og saracener som de største fjender. I danske skifter omtales de polske dragter ligeså ofte som ungarsk kjol eller ungarsk rock, hvilket viser at de ikke var begrænset til at være "polske" men kunne være af en næsten hvilken som helst mere eller mindre specifik nationalitet.⁸¹

De eksotiske udenlandske dragter brugtes hovedsageligt til en art "udklædningsdragt", til karneval og udklædningsfester, og især til hjemmedragt, der tillod en friere og mere spøjse beklædning. Til mere formelt og finere brug anvendtes disse dragter ikke.

En af de måske mere bemærkelsesværdige moder af denne type er den såkaldte "svenskerdragt", der dukkede op blandt borgerskabet især i Skåne og på Sjælland. I modsætning til de polske og ungarske dragter, var svenskerdragten en ren borgerlig mode og fandt tilsyneladende aldrig vej til kongehus og adel. Men ligesom disse var det en kuriøs dragt, en friere hjemmebeklædning, der kun anvendtes uformel påklædning indenfor hjemmets fire vægge. I takt med at folkefjenden svenskerne rykkede tættere og tættere på Danmark med krigen i 1640'erne, kom også de "eksotiske" og "farlige" svenskeres tøj på mode, og dragten kaldtes nu flere steder "svensk rock".

Det er uklart om svenskerdragten havde elementer af virkelig svensk dragt, f.eks. den militære dragt, eller om det blot var en videre brug af de såkaldt polske-tyrkiske-ungarske dragter, der nu bare fik navnet svensk. Såkaldte polske dragter var blevet umådeligt populære i Sverige også og havde været det siden svenskernes kampagne i Polen i begyndelsen af 1600-årene.⁸² Disse dragter dyrkedes ikke kun som en flirt med det anderledes men også som en hån af den kategori af fremmede og eksotiske nationaliteter, der var landets og troens fjender.

Fra 1640 og frem finder vi dem jævnligt omtalt. Borgmester Eiler Jacobsen i Vordingborg (1640) havde en brun ungarsk rock med rævepelsfoer⁸³, borgmester Hans Ravn i Ystad (1651) to *rockschén*, den ene thörsch (tyrkisk)⁸⁴ og rådmand Peder Jensen i Holbæk (1651) en svensk

⁷⁹ Olsen: 1889-92.

⁸⁰ Johansen: 2002, s. 105-107.

⁸¹ Johansen: 2002, s. 105.

⁸² Johansen: 2002, s. 106.

⁸³ *j brun vngersch roch med reffue vnder*". Vordingborg byfoged: skiftedokumenter 1640-1646, skiftebrev uden nummerering.

⁸⁴ Ystad rådstue, skifteprotokol 1611-63, p. 117ff.

rock.⁸⁵ Svensk rock havde også Niels Jensen, borger i Holbæk (1663)⁸⁶ og rådmand Erik Christensen i Køge (1652).⁸⁷ Efter 1658 finder vi i øvrigt ingen omtale af de eksotiske dragter i skifterne fra Malmø og Ystad, det var tilsyneladende mindre underholdende at klæde sig ud som en svensker når man selv var blevet svensk.

Borgerdragt modedragt folke­dragt

Folkelig dragt eller folke­dragt defineres almindeligvis som den egnsprægede dragt som almuen brugte i ældre tider. Folke­dragtskikken var stedbundet og adskilte sig fra folke­dragtskikken i andre områder og fra den samtidige bymode.⁸⁸

Præcis samme kriterier synes også at have dækket rigets borgerdragt – også denne skilte sig fra samtidig modedragt, fra de omkransende lande og regioners dragt og også fra de øvrige stænders (adels og bønders) dragt. Borgerdragten kan således defineres som en særegen regionalpræget dragt for bybefolkningen i et afgrænset geografisk område. For Skandinaviens vedkommende et nationalt afgrænset geografisk område.

At borgerdragten også adskilte sig fra de øvrige stænders dragt er tydelig. De mange forordninger om de forskellige stænders påklædning, viser med al tydelighed at man forsøgte at fastholde et særligt rangsystem der direkte kunne afkodes af en persons dragt. Ikke bare særligt kostbare materialer men også importerede stoffer og moder var kun adelen forundt, borgerskabet skulle synliggøre deres stand gennem et mere moderat brug af stoffer, mindre import og en særlig borgerdragt mens bønderne fortrinsvis burde holde sig til det hjemligt producerede og sædvanens dragt.⁸⁹ Med andre ord fik de tre stænders dragt sin egen rangorden: adelen måtte klæde sig internationalt, borgerskabet nationalt og bondestanden lokalt.⁹⁰

Hvordan og hvornår bondestandens og borgerstandens dragt adskilte sig så markant som i folke­dragt og borgerdragt, er uklart og peger på en sløret overgang. Måske fandtes der allerede i middelalderen særlige lokale og regionale affarter af dragt knyttet til de forskellige stænder og til land og by, men med reformationen blev i al fald borgerskabets særlige borgerdragt adskilt fra de øvrige stænders dragt. At bondestandens dragt adskilte sig fra borgerskabets allerede i 15-1600-

⁸⁵ "j suendsch roch", Holbæk Byfoged, skiftedokumenter 1648-1654, skiftebrev uden nummerering.

⁸⁶ "j gammel sort suensch roch", Holbæk Byfoged, skiftedokumenter 1662-1667, skiftebrev uden nummerering.

⁸⁷ "1 fillemoth suenscheroch med reffue wnder", fillemut er betegnelse for løvfarvet. Skifter fra Køge, s. 297.

⁸⁸ Liby: 1997, s. 123f., Lönnqvist: 1991, s. 33ff., Iwanoff: 1993, s. 29-30, Ulväng: 2012, s. 23-26.

⁸⁹ Scocozza: 2000, s. 142

⁹⁰ I realiteten var adelens "internationale" dragtskik sjældent mere international end at den kopierede nordtysk adelsmode, og selvom tiden var kendetegnet ved koketteriet med alskens udenlandsk mode som spansk dragt, engelsk dragt, fransk dragt, så var det ofte i hjemlig fortolkning af hvordan man i de enkelte lande forestillede sig man gik klædt ved udenlandske hoffer. Ét bestemt element af dragten vedblev i øvrigt også for adelen at have et nationalt element – nemlig kvindernes hovedtøj, Dahl: 2008.

tallet er tydeligt af kilderne, men også at de flere steder havde en særlig regional karakter fremgår.⁹¹

I skifterne finder vi således også distinkte almuedragter karakteriseret ud fra deres regionale tilknytning. I Helsingør hvor især en del unge bondepiger fra Hallands og Nordskånes opland prøvede lykken som tjenestepiger i 1500-årene, finder vi referencer til tydelig regional dragtskik. I skifter efter de hallandske piger omtales eksempelvis specifikke hallandske dragter, heriblandt særke omtalt som "hallandske særke", hvilke typisk var karakteriseret ved at være "dobbelte", dvs. ekstra vide.⁹² I Helsingør må skrivelserne således have været i stand til at afgøre hvad der adskilte en "hallandsk særk" fra en borgerlig særk brugt af bykvinderne i Helsingør.

Det samme fænomen ses i Malmø og Ystad hvor man tydeligt skelnede mellem by- og landbefolkningens dragter og hovedtøj gennem særligt snit og stil. Blandt ejendelene hos flere småkræmmere, kludekoner og pantelånere finder man således omtale af de ejendele bønderne tog ind til byen for at pantsætte, og her skelnes tydeligt mellem "bondesølv" og borgernes dragtsølv. Dragtsølvet må have været defineret som bondesølv ud fra form og stil men ikke på grund af værdien, idet denne ofte var meget ens.⁹³ På samme måde omtales også "bondekjortler" og "bondekvindekjortler" der tydeligvis var distinkt anderledes end en bybeboers kjortler.⁹⁴

Hos flere af de bedre kræmmere i Malmø i 1500-tallet forhandlede også færdigfabrikerede hovedtøjer, heriblandt hovedklæder og underhuer. Tydeligvis var sådanne færdigvarer ikke forbeholdt bybefolkningen, for i kræmmernes varesortimenter skelnedes mellem bondehovedklæder og hovedklæder for kunderne fra byen. Der omtales "bondekvindeklude" og "bondekvindehovedklæder" der solgtes til bønderkvinderne i oplandet omkring Malmø mens andre hue- og hovedklæder havde bykvinderne som kunder. Else Hattemagers i Malmø i havde i 1594 færdige "*boonde huffkle*" i sortimentet blandt andre præfabrikerede huer og hatte foruden fint hustrulærred og hollandsk lærred.⁹⁵ Færdige hovedklæder og hovedklædehuer solgtes også hos hans Lollicke i 1560 og hos Else Kræmmers i 1564. Sidstenævnte havde "*hoed klude*" til

⁹¹ I Sverige bemærkedes dalkarlarnas og dalkullornas særegne dragt allerede i 1600-tallet, hvor den blandt andet blev mødt med interesse som eksotisk dragt ved hoffet. Lönnqvist: 1991, s. 161. Også i Norge kan særegne dragtstykker eller en særlig dragtskik i bestemte områder spores så langt tilbage skiftet materialet rækker. Elstad: 1996, s. 102f.

⁹² Eksempelvis skiftet efter Anna (død 1600), en tjenestepige fra Halland der tjente i huset hos borgeren Willum Willumsen i Helsingør. Hendes dragter adskilte sig fra byboernes ved at hun havde klæder af vadmél, ingen kåber og "*enn dobbelt hallinds serck*". Helsingør byfoged, skifteprotokol 1599-1603, pag. 215v. Anne, en anden tjenestepige fra Rolstrup/Rolfstorp i Halland (død 1592) ejede en sort kåbe men hendes særke er ikke nærmere beskrevet. Helsingør Byfoged, Skifteprotokol 1583-1592, pag. 278r. Både Skåne og Halland var i øvrigt i senere tider (17-1800-tallet) kendt for brugen af meget vide særke. Svensson: 1935, s. 113f., Cederblom: 1921, s. 11.

⁹³ Skiftet efter Jørgen Pedersen i Ystad (død 1672) der drev pantelåneri, omtaler forskellige sølvsager pantsat af omegnens bønder. Disse inkluderede særkesølv og kjortelsølv, hvis tilsvarende ikke genfindes i skifterne efter byfolk; "*1 serche sølf*" var pantsat af en bonde i Hjælmerød/Hjälmaröd, "*1 serche sølff*" var pantsat af en bonde i Søvested/Sövestad, "*1 serche sølff*" af en bonde på Kaasbjerg og "*1 serche sølff med 16 løff*" af en bonde i Bjerrerup. Ystad rådstue, skifteprotokol 1668-1678, pag. 212ff.

⁹⁴ Anne Sudden, der drev pantelåneri i Malmø og forvistes for åger og hæleri i 1557, havde blandt pantsatte klæder både kjortler og kåber tilhørende byfolk og bondekjortler "*bonnekwynne kiorttiil*". Malmø skifter 1: Bofortegnelser 1546-1559, s. 133.

⁹⁵ Malmø rådstue, skiftedokumenter 1594-95, Skiftebrev 279.

bondekonerne.⁹⁶ Mette Kræmmers havde fine og grove hovedklæder i sin bod i 1601 foruden hovedklædehuer.⁹⁷

Hovedtøjerne til salg til byens kvinder fulgte i øvrigt borgerdragten, det var færdigfremstillede røde underhuer og hovedklæder eller "hustrulærred" til at sy hovedklæderne selv. Til de ugifte kvinder solgtes flettetlad og bånd.

At hovedbeklædningerne ikke bare var forskellige fra land til by, men også fra landområde til landområde, ses flere steder. Hovedtøjer for tilflyttede tjenestepiger fra Jylland, omtales eksempelvis som snørhuer, mens ingen øvrige Helsingørkvinder har sådanne.⁹⁸ Og skånske landbokvinder der tilflyttede byerne, var næsten alle i besiddelse af "*klud*" som hovedtøj, selvom bykvinderne bar sæt eller hue alt efter perioden. Eksempelvis den gifte kone Johanne, der var flyttet fra oplandet ind til Christianstad. Hun efterlod sig i 1659 "*3 hoffwed klude*" og "*1 gammel ditto*".⁹⁹ I skifterne efter borgerkvinder sammesteds optræder i stedet nærmest identiske opskårne sorte huer af fløj, der hørte til borgerdragten.¹⁰⁰

Forskelle i dragten mellem forskellige grupper i samfundet og forskellige egne var antageligt kendt flere steder fra og blev også, måske når denne var særlig bemærkelsesværdig, iagttaget af sine samtidige. I den Bergens-fødte Arent Berntsens *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed* hedder det, at amagerne "*Holde dem oc selff udi gode oc reenlige Klæder oc stetze forblifve ved deris gamle Hollandske Maneer oc Dract oc derpaa ingen Forandring ville lide*".¹⁰¹

Borgerdragt– fra almen dragt til særdragt

Mod slutningen af 1500-tallet ses også en mærkbar ændring i epitafierne. I Østdanmark gik borgerdragten skridtet videre og blev yderligere striks og konservativ. De kulørte kjortler forsvandt, det samme med de røde underhuer. Tilbage var sorte kjortler, sorte kåber, hvide hovedtøjer og hvide forklæder; dragten var nu helt sort og hvid. I storbyerne i Øst var dragten blevet sort/hvid længe før 1600 og efter 1600 fulgte man efter i resten af landet.

⁹⁶ Malmø rådstue, skiftedokumenter 1560-62, skiftebrev nr. 46, Malmø rådstue, skiftedokumenter 1563-64, skiftebrev nr. 73.

⁹⁷ Malmø rådstue, skiftedok. 1600-1602, skiftebrev nr. 337.

⁹⁸ Eksempelvis i skiftet efter tjenestekvinden Margrethe Pedersdatter fra Nordjylland (1601) Helsingør byfoged, skifteprotokol 1599-1603, pag. 352v. Omvendt omtales snørhuer sporadisk flere steder, blandt andet Lolland-Falster. Måske er her i stedet tale om en hueform for voksne ugifte kvinder. Snørhuer og snørluer kendes også fra egnsdragter fra forskellige steder i Norge. Noss: 1996, s. 157-58.

⁹⁹ Og ejede desuden ikke en kåbe. Christianstad skifteprotokol 1656-62, pag. 217r.

¹⁰⁰ Karen Bertelsdatter (1643) havde "*1 opschaaren fløiels hue*" og Ellen Monsdatter (1644) havde "*1 opschoeren fløielß hue*", Christianstad skifteprotokol 1642-46, pag. 27v, 63r. Karen Jensdatter (død 1649) havde "*1 opschoeren fløielß hue*", Gertrud Christensdatter (1656) havde "*2 soerte fløjels huuer der wor opschaaren*", Christianstad skifteprotokol 1647-55, pag. 37r, 60r.

¹⁰¹ *Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed*, s. 34, Mygdal: 1930, s. 47-48.

Den mere konservative borgerdragt optoges overalt i riget i løbet af de første årtier af 1600-tallet, ikke bare indenfor selve Danmarks grænser, men indenfor for hele riget. Tidligere lokale forskelle udjævnedes og fra omkring 1620'erne og fremefter begynder vi at se de samme hovedtøjer overalt indenfor kongerigets grænser. Kun udenlandske kvinder var stadig fremstillet med udenlandske hovedtøjer, mens danske og norske borgersker fremstilledes med en helt ensudseende borgerdragt fra Trondheim i Nord til Nakskov i Syd, fra Stavanger i Vest til Svaneke i Øst.

For Norges vedkommende vedrørte det ikke kun danskfødte borgerkvinder som eksempelvis danske præste- og fogedhustruer, men også kvinder fra gamle norske familier, der besad lignende stillinger i både Norge og Danmark.

Skal vi tro skifter og epitafier startede den nye sorte bølge igen i byerne omkring Øresund først. Den nye strømning – mørklægning af borgerdragten – bevægede sig igen fra øst og Øresundsområdet udover resten af riget.¹⁰² Omvendt så det imidlertid ud sidenhen, for da udskiftede man hurtigere de hvide hovedtøjsopsætninger med mere moderigtige sorte huer i Norge og langsomt i det centrale Danmark. På det område sværgede man åbenbart længere til de konservative hvide hovedtøjer i øst.¹⁰³

En sådan spredning af dragtformer fra øst til vest og nord, er i grunden ikke så bemærkelsesværdig; Malmø var arnen for dansk-norsk protestantisme, det var her de første protestantiske prædiker blev afholdt og det var her reformationen brød ud i 1536 inden den spredte sig til resten af riget. Det var også her reformationen havde den stærkeste støtte i borgerskabet.¹⁰⁴ Samtidig var Malmø og København rigets to største byer og derfor et naturligt centrum for borgerskabets ideer og moder, og moder spredtes ofte herfra til resten af landet.

Ikke Underligt var det den dragt, der kom fra hovedstadsområdet og som i takt med spredningen af den rette reformatoriske tro, også medtog den rette protestantiske klædedragt. Nye dragtformer etableredes almindeligvis i de centrale dele af riget først, i udkantsområderne med større eller mindre forsinkelse.

Spredning fra øst til vest ses tydeligt i hovedtøjernes benævnelser. Af skånske og sjællandske skifter fra 1620'erne og 30'erne ses, at de hvide hovedklæder var begyndt at vige pladsen for

¹⁰² I skånske epitafier er kirkegangsdragten sort og hvid fra de ældste epitafier mens der de øvrige steder i landet endnu ses kulørte kjortler eller manglende kirkegangsdragt længere op i tiden. Epitafiet over den fynske storkøbmand Bager fra 1576 er familiens kvinder slet ikke iklædt borgerdragt men deres fineste stads.

¹⁰³ Måske var man her mere konservativ i borgerdragten – eller når man lod sig afbilde i den, end i vest. I al fald viser skifterne fra skånske og sjællandske byer at man også her havde sorte huer her – foruden de hvide hovedtøjsopsætninger, men man lod sig afbilde i de hvide i epitafierne. En mulighed er at de sorte huer opstod steder hvor de skånsk-sjællandske huer ikke vandt indpas, hvor man hellere sværgede til en mere modepræget borgerdragt eller steder hvor man ikke anvendte en selvstændig kirkegangshue og hvor man i stedet brugte sin bedste hue til både stads og kirke. Flere steder i Norge synes det sorte hovedtøj så populært at det ligefrem dannede en egen tradition. I Jelsa kirke har en borgerkone sort hue til kirkegangsdragten allerede i i begyndelsen af 1600-tallet. Andre norske epitafier viser de samme hvide hovedtøjsopsætninger som i Danmark. Omkring midten af 1600-tallet havde de sorte huer erstattet de hvide overalt i kongerigerne.

¹⁰⁴ Jacobsen: 1985, Grell: 1990.

så kaldte "sæt", bestående af en "sæthue" med tilhørende linklæder. Efterhånden blev huen sort og blev båret over lindelene.

Mens de sjællandske og skånske skifter ikke viser mærkbare forskelle, så spores i de fynske skifter noget større forskelle fra det skånske og sjællandske skiftemateriale. I skifter fra fynske købstæder som Nyborg, Odense, Middelfart og Rudkøbing¹⁰⁵ omtales i 1620'erne og -30'erne blandt hovedtøjerne jævnligt "sjællandske sæt" og huerne kaldes lue til forskel for hue på Sjælland. Sidstnævnte skal næppe tilskrives andet end en dialektisk variation, men betegnelsen sjællandske sæt finder man selvsagt aldrig i sjællandske skifter, men heller ikke i skånske.¹⁰⁶ Præcist hvad betegnelsen dækkede, er ikke klart, måske henvises til snittet, måske formen på tindingsbuer og/eller puld.¹⁰⁷ Men benævnelsen "sjællandske sæt" peger måske på at denne nye hovedtøjsmode kom til Fyn fra Sjælland. På den måde kan det, der udviklede sig til en rigsdragt for hele borgerkabet i riget, været begyndt som en egentligt østdansk dragt med regionale træk. Af skifter fra forskellige danske byer fra 15- og 1600-tallet, så tegner der sig et tydeligt billede af at borgerdragten med sin hvide hovedbeklædning og sorte kåbe, hurtigst nåede udbredelse i Malmø og byerne deromkring, derefter Jylland og Fyn. Her skiftede kåberne hurtigst farve fra kulørt til sort.

Mest konservative var man tilsyneladende på Fyn, for her var brunt tøj endnu det almindeligste et godt stykke ind i 1600-tallet. Og mens man i de fleste byer ser at alle, høj som lav, var i besiddelse af mindst én sort dragt og dermed at sort dragt til kirkegang således var mere eller mindre obligatorisk for bybefolkningen på Sjælland uanset stand, så var billedet mere nuanceret på Fyn. Her synes de lavere stænder næsten ikke at have været i besiddelse af sort tøj i den tidligste del af 1600-tallet, men derimod brunt tøj, mens de sorte dragter ses blandt de der var så velstillede, at de havde flere dragter at vælge mellem.¹⁰⁸ For de dårligst stillede i det øvrige land, var de fleste i besiddelse af en enkelt sort dragt, der både kunne fungere som hverdagsdragt og

¹⁰⁵ Odense byfoged, skifteprotokol: 1626-35, 1635-41, 1642-44, 1645-46, Nyborg byfoged, skifteprotokol 1631-43, Middelfart byfoged, skifteprotokol 1625-91, Rudkøbing byfoged, skifteprotokol 1626-46.

¹⁰⁶ I Odense havde Anne Kedelsmeds (1628) "*2 sielannds sett*" og "*J sort slet lue*", Dorete Poulsdatter (1632) "*j sielanndtz sett*", Hans Snedkers hustru (1632) "*J sielanndtz sett med kurffue*" og "*J sortt klede lue*" og Karen Eriksdatter (1638) "*J sielandts sett*" og "*2 sorte fløyels luer*", Odense Byfoged, Skifteprotokol 1626-35, p. 92r, 176r, 189v, Skifteprotokol 1635-41, p. 221v og i Nyborg havde Maren Knudsdatter (1633) "*J slet fløyels lue med j siellandtz sett*" Nyborg byfoged, skifteprotokol 1631-43, p. 29r.

¹⁰⁷ Dahl & Grølsted: 2009, s. 30-31.

¹⁰⁸ De mange brune dragter for både mænd og kvinder, ses i perioden før 1640. I skifter hvor både sorte og brune dragter forekommer, er de bedste dragter brune. Næsten samtlige fynske borgerkvinder ejede et brunt skørt hyppigt besat med fløjlsbånd. Hans Jensen Skomager og hans hustru Johanne sammesteds i 1628 havde af klæder ikke meget mere end "2 g. quinde klede trøyer ... 4 dr, 1 gammel brun klede skiørtt ... 2 dr, 1 gammell foelet kaabe ... 6 dr, 1 gammell wendt kappe ... 2 dr, 1 par g. brune buxer ... 4 dr". Odense Byf. Skifteprotokol 1626-35. Borgeren Herman Kochs bedste tøj var i 1639, "1 g. brun wduggit atlaschis trøye med smaa schiød for 3 sdr" og "1 suort klædekappe med fløyellß krauffue och blommiett sayen for neder, for ... 7 sdr" Den bedagede Christen Hansen, der forud havde været rådmand i Nyborg, men ved sin død i 1640 var forarmet, efterlod sig ikke meget mere end "1 par gammell brune kledeboxer for ... 5 mk, 1 g. suort went kledekiortel med 2 g. bøtte berattis ermer 2 mk, 1 g. grouff kledetrøye for ... 1 mk". Nyborg Byf. Skifteprotokol 1631-43. Ganske vist havde de fleste fynske borgerkvinder også en sort kåbe, mændene en sort kappe, men de brune skørter og bukser var typisk det bedste dragtstykke. Stort set alle andre steder var den sorte kåbe det absolut dyreste klædningsstykke.

kirkegangsdragt, mens kulørt tøj kun fandtes hos de, der var velhavende nok til at have mange dragter at vælge imellem.

Denne forskel ses imidlertid ikke i epitafierne mellem Fyn og Sjælland-Skåne, for her ses det fynske borgerskab netop i præcis samme sort-hvide dragter som på epitafierne i Skåne og på Sjælland. Forklaringen er at epitafierne netop afbilder byernes højeste sociale lag – den gruppe der netop brugte borgerdragten. Epitafierne overalt i landet var selvsagt opsat af landets absolut mest velhavende folk, og på disse ser man den obligatoriske sorte kirkegangsdragt/borgerdragt overalt i riget.

Konservatismen i dragten ændrede ikke ved at de enkelte dragtdele ændrede snit og form løbende; mærkbare småændringer i snit og detaljer blev indoptaget i borgerdragten, men disse påvirkede ikke dragtens overordnede udtryk. Hvis man ser på specielt i huerne i perioden midten af 1500-tallet til ca. 1680, så er det tydeligt at de gennem hele perioden ændrede form og snit efter tidernes skiftende smag og mode, men hovedtøjet forblev hvidt eller hvidt og sort.

Specielt efter 1640'erne tog de for alvor fart, mens de tidligste former holdt sig længere og kun skiftede langsomt.

1500-tallet igennem havde danske borgerkvinders traditionelle hovedtøj bestået af en fortrinsvis rød underhue, hovedklæde og dertil mindre lindele som bindeanordninger, lin mm. Hovedklædet skiftedes efterhånden ud med et "hueklæde", derefter med en egentlig "linhue". De samlede hovedtøjsopsætninger betegnedes ofte sæt.¹⁰⁹

I 1600-tallets første årtier fik huerne opskårne sider (tindingsbuer), de voksede støt i størrelse og blev udstående. Herefter introducerede man stofhuen til borgerdragten, den havde tidligere været brugt til stads, nu blev den i den sorte variant også anvendt til kirkegang.¹¹⁰ Så snart den var blevet optaget i borgerdragten, fjernedes den mere og mere fra adelsmoden og udvikledes i en helt egen retning. I løbet af midten af 1600-årene fik den sorte hue mere og mere opskårne tindingsbuer, i en periode så store udskårne buer at selve huen kun var en trefliget top.¹¹¹ Herefter gik man i en helt anden retning og introducerede store bådformede huer med kniplinger eller flos, der betegnende nok gik under navnet båd.¹¹²

Specielt hovedøjerne ændredes således i takt med skiftende borgerlige moder, men borgerdragtens overordnede sort/hvide udtryk bibeholdtes. I Sverige gik udviklingen endnu langsommere, her holdt det samme hovedtøj, den hvide stivede hovedduk, sig næsten hele perioden igennem, inden den erstattedes af sort overhue.

¹⁰⁹ Skifterne fra anden halvdel af 1500-tallet omtaler typisk "hatte", "hoit clede", "knydeklud" og "rød hue", som her i et skifte fra en hustru til en Malmøkøbmand i 1560. Malmø rådstue, skiftedokumenter 1560-62, skiftsbrev nr. 53.

¹¹⁰ De sorte huer var utvivlsomt en modepræget dragt, der efterhånden fandt vej til kirkegangsdragten også. I øst optræder sorte huer i skifterne årtier før de erstattede de mere konservative hvide huer i borgerdragten.

¹¹¹ Jones: 2007, Dahl: 2008.

¹¹² Dahl & Jones: 2009.

Også kåberne ændredes i samme periode, om end i en langsommere takt. De tidligste kåber var hellange, glatte (slette) eller med mængder af læg (foldekåber). I 1600-årene ses de forsynes med brede opslag og store kraver, og med rækker af plisseer ved skuldrene. De hellange slæbekåber blev efterhånden erstattet af kortere varianter.

Af skifterne ses tydeligt en udvikling i brugen af borgerdragten. De tidligste skifter viser et mere begrænset udvalg af dragttyper, stort set kun bestående af kåber, kjortler, forklæder og hovedtøjer. Enkelte, specielt de bedrestillede havde kulørte festhuer ved siden af den traditionelle hovedtøjsopsætning, men langt størsteparten efterlod sig kun den traditionelle hovedbeklædning. Den eneste yderbeklædning som overtøj er kåben i de tidligste skifter. Borgerdragts centrale dele synes således ikke kun at have været brugt til kirkegangsdragt, men også til hverdagsdragt, festdragt og almen dragt.

Dette står i modsætning til skifterne fra slutningen af 1500-årene og frem, her begynder skifterne i højere grad at give indtryk af mange forskellige dragttyper tilhørende samme person: kulørte dragter og huer, forskellige former for over- og ydertøj foruden de sorte kåber og traditionelle hovedtøjer.¹¹³

I samme åndedrag som borgerdragten blev mere konservativ og sort/hvid, i samme takt gled den fra at være en almen dragt til en særdragt til specielle lejligheder.¹¹⁴ I samme periode som den sorte kåbe begynder at mindskes i antal, således forstået at kvinderne kun har én enkelt lang sort kåbe og en masse andet overtøj, så begynder den sorte kåbe at blive det kostbareste dragtstykke i skifterne. I næsten samtlige skifter er kåben det absolut højst vurderede dragtstykke, typisk vurderet til det dobbelte af den bedste kjortel eller det bedste skørt. Samtidig med at denne udgave af dragten således var en nyhed, så peger ensretningen i dragten også på, at dragtformen var ved at forsvinde som modedragt og i stedet optoges som særdragt.¹¹⁵

Ikke sjældent var kåben så kostbar, at det var normalt at dette dragtstykke medtoges af kvinden ind i ægteskabet og der fulgte hende hele livet. Ofte omtales kvindekåber som en del af enkens særeje i boet og ofte anføres at den bragtes af hende ind i ægteskabet og derfor kunne føres med ud igen.¹¹⁶ Ofte måtte sådan en kåbe holde en livstid. Således kan vi følge en kåbe ejet af

¹¹³ Dahl: 2016, under trykning, table 1-3.

¹¹⁴ I skifterne fra 1540'erne og frem til slutningen af 1500-tallets, omtales blot slet og ret kåber, typisk sort og de fleste har flere slags. Fra slutningen af 1500-tallet dukker en mængde forskellige kåber og slag op i kilderne: mantelet, stakket kåbe, regnkåbe og regnkappe, agekåbe mm. Dahl: 2016, kommende.

¹¹⁵ En uniformering af en eksisterende modedragt viser ofte en proces hvor en dragtform eller klædeskik går af mode. Aagot Noss skriver Hallingdaldragts overgang fra *“ei mangslungen og tradisjonsbunden bygdedrakt til ei uniformell festdrakt, eller bunad som det kallas. Einsretting eller uniformering ser ut til å vera eit grunndrag i denne utviklinga. Drakta bliver avgrensa i bruk til visse høve, og det går for seg ei utjamning innan og mellom dei ulike bruksområde, og utvalet av plagg bliver mindre.”* Noss: 1961, s. 323. Røgeberg beskriver denne proces som en *“retrettposisjon”* som sker aldersmessigt, socialt, geografisk og/eller funktionelt. Røgeberg: 1989, s. 102.

¹¹⁶ En sort kåbe af engelsk klæde indgik i det Anne Bruns havde indført i ægteskabet og derfor måtte tage ud igen efter mandens død 1591 *“Anne Jørgen Bruns jndførde dette effterskrevne gods som hun berette at hun førde vdaff booedt der hun hendrog... Een sorth engelst kaabe werderit for 6 dr .”* Malmø rådstue, skiftedokumenter 1590-91, Skiftebrev 224. Og i skiftet efter Anders Klejnsmed (død 1588), hedder det at hustruen Else havde fået sin kåbe i fæstensgave *“Bleff samtøckt at hustruffuen maa beholle sine kleder och huis hun haffde indført, vedtagit hun skal beholle den kaabe hand*

smedekonen Oune i Malmø. Ved manden Mikkel Smeds død i 1580 ejede Oune en fin sort kåbe af engelsk klæde foret med brunt damask vurderet til 48 mark. Hendes bedste kjortel var vurderet til 12 mark.¹¹⁷ Ti år senere da hun selv afgik ved døden, og hendes dragtstykker opgjordes, omtales den selvsamme kåbe af sort engelsk klæde underforet med brunt damask men nu kun vurderet til det halve, nemlig 24 mark.¹¹⁸

Disse forhold peger på at kåben ikke længere var almen dragt der brugtes til det meste, men at den sorte lange kåbe i stedet blev en særlig dragt af høj værdi båret ved helt særlige lejligheder, primært ved kirkelige handlinger og fulgte kvinden livet igennem.

Dette ses også ved at denne kun udvikledes langsomt, og i et andet tempo end modedragten, en art traditionel dragt fastfrosset i tid og stil mens dragtskikken omkring prægedes af skiftende moder. Man kan sige at allerede da borgerdragten blev konstrueret var den en stereotyp over noget der havde fandtes før, nemlig senmiddelalderens borgerlige dragt.

Særdragter såsom borgerstandens særlige dragt til højtids- og kirkegangsbrug indeholdt i modsætning til modedragten en mængde sociale koder, der var aflæselige for datidens mennesker. Sammenfletningen mellem dragt og nationalitet eller oprindelsessted i videre betydning var knyttet til stænderne i et helt særligt indviklet mønster. Man kunne på dragten med det samme se om en kvinde var gift eller ugift, fra by eller land, fra udlandet eller hjemlandet og hvilken stand hun tilhørte. En ugift hallandsk tjenestepige i Helsingør kunne kendes fra en hollands- eller tyskfødt hustru til en borger, der igen kunne kendes fra en danskfødt hustru til en ditto.

Borgerdragtens forsvinden.

Fra midten af 1600-tallet blev klagerne over manglende danskhed i dragten hyppigere i samme takt som påbuddene om at overholde stændernes rangorden i klædedragten og ikke klæde sig over sin stand. De mange luksusforordninger synes være grundet i højst forskellige interesser: 1) køb lokalt/nationalt, dvs. minimere importen af kostbare sager af hensyn til den hjemlige økonomi, 2) opretholde rangen, dvs. ikke klæde sig over sin stand, man skulle kunne kende forskel på stænderne: adel, borger, bonde alene på dragten, 3) klæde sig ærbart, fremt af primært af religiøse årsager og slutteligt 4) klæde sig hjemligt, hvilket alene synes baseret på ideologiske og patriotiske årsager.¹¹⁹ For en tid lader det til at selv hoffet forsøgte at lancere danskhed i dragt. I avisen "Den danske mercurius" fra 1671, der primært beskæftigede sig med hofnyt, hedder det: "*Endog Hans Majestæt vel kunde Lov opsætte/ paa hvad Manér os bør vor Klædeskik at rette,/ med*

gaff hende thil festnißgaffue..." og i registreringen af samme dragtstykker anføres "*j kaabe den beste ... xxviiij mk } hustruffuen førde ind, oc fick vd igien*", Malmø rådstue, skiftedokumenter 1582-89, skiftebrev nr. 194.

¹¹⁷ Malmø rådstue, skiftedokumenter 1578-81, skiftebrev nr. 145.

¹¹⁸ Malmø rådstue, skiftedokumenter 1590-91, skiftebrev nr. 217.

¹¹⁹ Ek: 1959.

sit Exempel han dog heller for vil gaa/ og vise Dansken, hvad en Dansk kan vel anstaa./ Var det Adstadighed enhver at efterabe,/ var det og Pungens Tarv sig hver Dag om at skabe,/ nu paa sin Vælsk og Fransk, nu paa sin Polsk og Spansk?/ Nej, Danerkongen vil, en Dansk skal klædes Dansk./ Hans Naade derfor sig lod nylig selv behage,/ en egen Form og Skik paa Klædning op at tage,/ som passer sirligen og dog er tarvelig,/ vil derhos og, at den ej skal forandre sig.”¹²⁰

Ifølge den samtidige Hans Mikkelsen Ravn, så det dog skidt ud med borgerskabets interesse i at klæde sig dansk allerede ved midten af århundredet. I hans afhandling om det danske sprog *Lingvæ Danicæ exercitalio Johannis Michaelii Corvini Herloviæ* fra 1645 hedder det om det danske sprog og dragt at “*det gaar med Talen som med Klæderne. Thi ligesom ingen er saa tilfreds med sit eget Folks Klædedragt, at han skulde antage, at der var noget uskjønt i at iføre sig en fremmed Klædedragt, ja vel endog paa en unaturlig Maade at danne sig en Klædning efter forskellige Folkeslags Moder, saa man, naar man betragter ham lidt nøjere, maa udbryde: ja Ansigtet synes at tyde paa en Dansker, men den høje Hat forraader en Hollænder, det tilspidsede Skjæg en Franskmand, den bugede Vest en Spanier, de sludrende og vide Buxer atter en Franskmand, og de spidse Sko en Russer: saaledes gaar det efter min Mening ogsaa med Sproget.*”¹²¹

Bedre så det ikke ud i Sverige. Her klagede man over at borgerkvinderne var begyndt at forandre deres dragt og ikke længere følge gammel sædvane. I en kongelig forordning fra 1664 hedder det at borgersker sås antage fremmede folks mode selvom de var født her i landet, hvilket naturligvis blev forbudt, med den tilføjelse at enhver kvinde som var født til at bære svensk dragt, ikke skulle antage anden.¹²² Et lignende påbud blev formuleret blot fem år efter.¹²³

De sidste påbud blev formuleret i årene efter Sveriges annektion af tidligere danske og norske provinser og det er ikke utænkeligt at disse var et fingerpeg om at man fra svensk side ønskede ensretning, også i dragten, overalt i riget. I Skåne gik man endog skridtet videre ved ikke blot at

¹²⁰ Den danske Mercurius var en dansk avis, der første gang blev udgivet i 1. august 1666 af Anders Bording under navnet Den Danske Mercurius, udgivet efter kgl. befaling. Her årgang 1671.

¹²¹ Rørdam: 1865-66, s. 507-08. “*Min Mening er, at hver skulde sætte Pris paa sit eget Sprog og finde Behag i det fremfor i noget andet, og gjøre sig Umage for at bevare det rent for al fremmed Indblanding, saa at hver dansk Mand fremfor alt arbejdede paa at uddanne det danske Sprog uforvansket af noget andet, at Tydskeren drog Omsorg for det tydske Sprog, og Franskmanden for det franske, og saaledes enhver for sit Sprog. Men nu kommer man med den Indvending: ja saaledes burde det være, hvis et Sprog havde et saa stort Forraad af Ord, at man dermed kunde udtrykke alt, hvad man vilde nævne, saa vilde det være overflødigt at tage Ord af fremmede Sprog til Hjælp. Ja jeg indrømmer meget gjerne, at det gaar med Talen som med Klæderne. Thi ligesom ingen er saa tilfreds med sit eget Folks Klædedragt, at han skulde antage, at der var noget uskjønt i at iføre sig en fremmed Klædedragt, ja vel endog paa en unaturlig Maade at danne sig en Klædning efter forskellige Folkeslags Moder, saa man, naar man betragter ham lidt nøjere, maa udbryde: ja Ansigtet synes at tyde paa en Dansker, men den høje Hat forraader en Hollænder, det tilspidsede Skjæg en Franskmand, den bugede Vest en Spanier, de sludrende og vide Buxer atter en Franskmand, og de spidse Sko en Russer: saaledes gaar det efter min Mening ogsaa med Sproget.*”

¹²² “...ett stort missbruk sker i det att av de kvinnor som gärna ... antaga främmande folks modo och sätt ändock dhe här uthi landet äre födde. Så skal här efter sådant icke skee, utan then som aff barndomen hafwer dragit svensk dräkt skall icke heller, så länge hon blifwer i samma stånd, antaga en sådan främmande som kan wara henne otienlig.” Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar, del 3, s. 285.

¹²³ “En kvinns person som av barndomen haver dragit svensk dräkt, skall icke heller, så länge hon bliver i samma stånd, antaga en främmande dräkt som kan vara otjänlig och uti högre villkor bruk och vanlig, utan alltid ha något som henne kan därifrån åtskilja, så lagandes, att dess beskaffenhet och grad icke överträdes...” Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar, del 3, s. 765.

tilskynde til svensk dragt, men også at forbyde bestemte danske dragter, såsom den danske præstekrave – pibekraven.¹²⁴

Med åbningen udadtil mod verden og den stigende handel med så fjerne egne som Østen og Vestindien, spredtes nye varer, tekstiler og nye moder, der trods forbud og forsøg på begrænsninger, blev et stigende forbrug.¹²⁵ Og i takt med at nye moder, importerede stoffer og modepræget dragt blev den traditionelle borgerdragt langsomt men sikkert skubbet ud i kulden.

Ligesom der hos bønderne har været en vekselvirkning mellem ældre lokal dragtskik og nyere dragtformer præget af borgerskabets dragt og bymoderne¹²⁶, så var der også hos borgerskabet flere dragtformer sideløbende. En modepræget borgerlig dragt – præget af både adelens dragt og internationale moder, versus en konservativ borgerdragt. Og mens enkelte lokalområders dragtskik kunne være præget af borgerdragten, var andre formet af en ældre lokal konservativ dragtskik mens atter andre helt havde aflagt en særlig dragt og fulgte modedragten.¹²⁷

Det er dette mønster som ses i slutfasen af borgerdragts brug og udbredelse, enkelte områder, såsom i flere storbyer, var borgerdragten helt aflagt til fordel for modedragt¹²⁸, andre steder holdt man konservativt ved og atter andre steder var borgerdragten begyndt at sive ud til bondebefolkningen. Brugen af kåbe hos bondebefolkningen flere steder markerer antageligt denne siven fra bydragt til bondedragt.¹²⁹

I de fleste byer er kåben helt er forsvundet ved udgangen af 1670'erne; dette sidste er f.eks. tilfældet i København og omegn¹³⁰ og byerne omkring Oslo/Christiania.¹³¹ Begge steder viser

¹²⁴ Præsten Lars Borup i Ystad blev således indskærpet af aflægge dansk krave og lære sig at prædike på svensk. I 1681 må det være lykkedes at få ham til at bøje sig, i al fald så længe den svenske generalguvernør Ascheberg var i byen, for i 1681 kunne den svenske præst i byens anden kirke meddele biskoppen, at "*Herr Lars Boropius är nu worden oß lik, i det han förliden fredag, då Hans höga Excellens, H:r General-Gouvernören war här, aflade sin stora kruskrage och gick i predickestolen med slätt krage.*" Cawallin: 1854, bd II, s. 331. En undersøgelse af skånske epitafier foretaget af undertegnede og Jens Chr. Vesterskov Johansen, giver indtryk af at selvom en del af præsterne udskiftede pibekraven med den svenske bladkrave, så beholdt mange den helt op mod 1700. Undersøgelsen vil blive publiceret i en kommende artikel.

¹²⁵ Dahl & Lempiäinen: 2014.

¹²⁶ Liby: 1997, s. 29f., Lorenzen: 1975.

¹²⁷ Således er billedet af dragtbrugen ikke entydig, eksempelvis er amagerbøndernes dragt almindeligvis antaget at have baseret sig på dels hollandsk borgerdragt dels frisisk bondedragt, mens flere skånske folkedragter synes at have elementer af den danske borgerdragt. Lorenzen peger på få "dragtør" der i nyere tid havde egnspræget dragt, men langt de fleste steder, var der ikke egnsprægede særtræk. Lorenzen: 1987.

¹²⁸ Lorenzen: 1975, Røgeberg: 1989, s. 102. Røgeberg peger på at kåbe endnu omtales sporadisk i og omkring Oslo/Christiania i slutningen af 1600-tallet, de sorte huer ligeså mens de sorte dragter holder bastionen længst indtil også de forsvinder til fordel for andre modifarver. Røgeberg: 1989, s. 85.

¹²⁹ Kåbe kendes fra enkelte landområder, på Bornholm hvor der i øvrigt ikke var en udpræget grænse mellem land og by, brugtes kåbe til kirkegang og fest, flere steder havde bornholmske kvinder mindst én lang sort kåbe langt op i 1700-årene og må da have været temmelig gammeldags. Knudsen: 1988, s. 16-17. I Norge kendes til brugen af "kep" i Romsdal, Aslaksen & Storvik: 1983, s. 9-12. Tak til Aagot Noss for denne reference. Atter andre steder efterabede man i stedet byernes kåbebrug ved at slå skørtet op om ryg, nakke og hoved, Andersen: 1960, s. 71, 90-93, 215.

¹³⁰ Københavns byting: Konceptskifter 1681-1682-1, 1681-1682-2, 1688-1691, 1693-1695-1, 1693-1695-2, 1695-1696-1, 1695-1696-2, 1696-1704, Københavns byting: Skiftebreve 1683-1697, 1698-1698, 1699-1700, Gårdsretten: skiftebreve, ordinære boer 1679-1705, Hofretten, skiftedokumenter 1681-1771.

¹³¹ Der er også store forskelle i skifterne indenfor relativt korte afstande, i Skien omtales kåbe i næsten alle borgerkvinders skifter i 60'erne og 70'erne, i Frederikstad omtales derimod næsten ingen i 70'erne. Skien byfoged: Skifteprotokol 1666-86, Frederikstad byfoged: skifteprotokol 1676-86. I Oslo/Christiania omtales kun et fåtal kåber og

skiftematerialet at kåberne næsten er helt forsvundet fra omkring 1680 og endnu kun benyttedes af ældre kvinder, enker og laverestillede, der antagelig var mere konservative når det kom til at optage nye moder. Nogle steder, såsom i Skåne, bibeholdt man dansk dragt længere, antagelig en form for konservatisme opstået i forbindelse med nationsskiftet.¹³²

Også borgerdragtens huer forsvandt og afløstes af mere moderigtige hovedbeklædninger og håropsætninger, i en periode sås også forsøg på at gøre borgerhuen mere moderne og kombinere borgerdragt med mode.¹³³

I stedet for kåber og huer, omtaler skifterne mod slutningen af 1600-årene i stedet dragtstykker som manteau, halvkjole og kniplingsbesatte hovedtørklæder.¹³⁴ Billedet er det samme i alle de undersøgte byer i perioden ca. 1680-1700.¹³⁵

Længst holder farven sort som et levn af efterreformationens dragt, yderdragter som kjol, halvkjol og manteau er endnu næsten udelukkende sorte frem til 1700, herefter forsvinder også den sorte farve til fordel for andre mere moderigtige farver. Man kan således de fleste steder iagttage en afvikling af borgerdragten bid for bid, hvor først kåben forsvinder, dernæst hovedtøjet og slutteligt farven.¹³⁶

Kåbens forsvinden kan også spores i epitafierne. Mens både børn og voksne er iklædt borgerdragten i 1600-tallets første del, så lempes der efterhånden på børnenes påklædning og de begynder at blive gengivet i borgerlig modedragt. Fra omtrent midten af århundredet er børnene efterhånden udelukkende iklædt borgerlig modedragt og bliver nærmest familiens ansigt udadtil til fremhævelse af familiens velstand og pragt i form af modedragt og kostbart tilbehør, mens forældrene selv er gengivet i traditionel kirkegangsdragt.¹³⁷ Efterhånden følger forældrene med og for kvindernes vedkommende begynder kulørte skørter at titte frem under transparente forklæder, kåben forsvinder, hovedtøjerne bliver mere udstafferede og tilbehør som muffe, handske og vifter finder vej til epitafierne. Med udgangen af 1600-årene, er kirkegangsdragten helt og endeligt forsvundet fra borgerskabet og billederne af dem.

er da forældet dragtskik i slutningen af 1600-tallet.

¹³² Af epitafier fra Skåne ses endvidere et selvstændigt fænomen, nemlig at personerne er afbildet i en tidligere periodes borgerdragt, typisk fra tiden omkring skiftet fra dansk til svensk, altså en art bagudprojicerende eller stagneret dragt, Dahl & Vesterskov: kommende.

¹³³ Eksempelvis at forsøge at tilsnige elementer af fontangemoden til borgerhuen. Dahl: 2008, s. 70f.

¹³⁴ Anne Madsdatter, hustruen til en borger i Skien, havde i 1688 dragtstykker som kjole, røde og sorte skørter og en ny flosset rød nattrøje, men ingen kåber og den eneste hovedbeklædning var "*1 tafftes klud med kniplinger*", Skien byfoged, skifteprotokol 1666-86, p. 240a.

¹³⁵ De undersøgte byer er: Aalborg, Drammen, Frederikstad, Helsingør, København, Køge, Larvik, Odense, Oslo/Christiania, Randers, Skien, Stavanger, Svaneke, Trondheim og Vordingborg.

¹³⁶ Denne udvikling sporer Røgeberg også i Oslo/Christiania-området gennem undersøgelse af skiftematerialet herfra før og efter 1700. Røgeberg: 1989.

¹³⁷ Dahl: 2007, s. 5-6.

Sammenfatning

Allerede længe før romantikken fandtes der tanker om en særlig national dragt. Den skulle bæres på tværs af riget hos bybefolkningen og borgerstanden og kaldtes i både Danmark-Norge og Sverige for borgerdragt.

Den opstod i kølvandet på reformationen og dens dyrkelse af det hjemlige, men udgangspunktet var en allerede eksisterende dragt, der også kendtes i senmiddelalderen. Den særlige dragt var i høj grad knyttet til en protestantisk ageren, f.eks. i forbindelse med kirkegang.

Dragten var på ingen måde en dansk opfindelse, dragter af lignende art dukkede op overalt i Europa hvor protestantismen fik fodfæste og fik forskellig geografisk udbredelse som stadsdragt, nationaldragt og rigsdragt.

For Danmarks vedkommende implementeredes dragtformen hurtigt efter reformationens indførelse, og den blev en fast bestanddel af borgerskabets dragt i Danmark-Norge helt op i nyere tid.

De kriterier man almindeligvis stiller op for at definere en "egnsdragt" er også tilstede i reformationstidens borgerdragt:

Dias 55

- Den dansk-norske dragt adskiller sig tydeligt fra dragten brugt af personer af samme stand i andre omkringliggende områder, eksempelvis Sverige og Slesvig-Holsten, det tysle og hollandske område.
- Den adskiller sig fra dragten brugt af andre grupper i samfundet, fx bønder og adel
- Den er sat i system gennem forordninger med blandt andet krav om brug.
- Og den udvikler sig i et andet tempo eller uafhængigt af tidens modedragt.

Borgerdragt og borgerlig dragt må på samme måde som folkedragt og folkelig dragt, opfattes på forskellige måder. Borgerdragten var den konservative særdragt der brugtes til bestemte formål mens borgerlig dragt var den modeprægede dragt, der anvendtes sideløbende i en stor del af perioden, selvom disse dragtformer også var sammenflettede i al fald i den tidligste del af dens brug og opståen.

Med andre ord så fandtes der ikke kun egnspræget dragt (land) og modedragt (by) i reformationstidens Danmark-Norge, der fandtes også en anden dragtform, en rigsdragt - italesat, identificeret og brugt af bybefolkningen i en næsten 200-årig periode indtil den forsvandt til fordel for en mere modepræget dragt og gled hen i glemsel.

Litteratur

Utrykte kilder: byfogedarkivernes skifter

Landsarkivet for Fyn

Middelfart Byfoged: Skifteprotokol 1625-1919.

Middelfart Byfoged: Skiftedokumenter udenfor skifteprotokol 1626-1828.

Nyborg Byfoged: Skifteprotokoller. 1631–1919: 238: 1664–1669, 239: 1669–1677, 240: 1677–1688, 241: 1688–1691, 242: 1691–1694, 243: 1694–1699.

Odense Byfoged: Skifteprotokoller 1626-1919.

Odense Byfoged: dokumenter til skifteprotokol 1556-1919.

Rudkøbing Byfoged: Skifteprotokoller 1624-1914.

Landsarkivet for Nørrejylland

Kolding Byfoged: Originale skiftebreve 1639-1849

Randers Byfoged: Uafhængede skiftedokumenter 1605-1789

Ribe Byfoged: originale registreringer og skiftebreve 1646-1773

Ribe Byfoged: Protokol over søskendeskifter, registreringer og regnskabsafregnelser for værgemål 1562-1626

Ringkøbing Byfoged: Skiftebreve og dokumenter 1650-1807

Ringkøbing Byfoged: Skifteprotokoller 1663-1923.

Varde Byfoged: Skiftebreve 1622-1674

Vejle Byfoged: Originale skiftebreve 1625-1784

Aalborg Byfoged: konceptskifter 1584-1627.

Aalborg Byfoged: Skiftebreve 1606-1858

Aalborg Byfoged: Skifteprotokoller 1603-1951

Århus Byfoged: skifteprotokoller 1669-1960

Århus Rådstue: Skiftesager 1593-1666 (Erhvervsarkivet)

Landsarkivet i Lund

Christianstad Rådstue (samt Væ): Rådhusrättens och Magistratens arkiv: FIIa: Skifter(Skifte oc børnebog & bouppteckningar) 1617-1642, 1642-1646, 1647-55, 1656-1662

Christianstad Rådstue (samt Væ): Rådhusrättens och Magistratens arkiv: FIIB: Skiftebreve (bouppteckningar) 1620-1653.

Christianstad Rådstue (samt Væ): Rådhusrättens och Magistratens arkiv: J: Handlinger med främmande proviens: Væ stads arffuebog 1592-1614.

Landskrone Rådstue: Rådhusrättens och Magistratens arkiv: FIIa: skifter (bouppteckningar): 1619-32, 1632-52 og 1658-62.

Helsingborg Rådstue: Rådhusrättens och Magistratens arkiv: FIIa: skifter (bouppteckningar):1661-1970

Ystad Rådstue: Rådhusrättens och Magistratens arkiv: FII: skifteprotokoller (bouppteckningar): 1611-63 og 1622-94.

Malmø stadsarkiv

Malmø stad rådhusret og magistrat: F2a: skiftebreve (bouppteckningar) skiftedokumenter 1546-57, 1558-59, 1560-62, 1563-64, 1566-69, 1571-77, 1578-81, 1582-89, 1590-91, 1592-93, 1594-95, 1597-99, 1600-1602, 1603-1607, 1608-13, 1614-16, 1617-19, 1620-22, 1623-29, 1630-44, 1645, 1645-49, 1650-52, 1653-55, 1656-58 og 1659-60.

Malmø stad rådhusret og magistrat: F2a: skifteprotokoller (bouppteckningar) 1661-1947.

Rigsarkivet:

Helsingør Byfoged: Skiftedokumenter: E-114: 1556-1767.

Helsingør Byfoged: Skifteprotokol Skifteprotokoller: 1571-1583, 1583-1592, 1592-1598, 1599-1603, 1603-1610, 1610-1612, 1612-1619, 1619-1621, 1621-1625, 1625-1629, 1629-1631, 1632-1635, 1635-1639, 1639-1644, 1644-1648, 1648-1650, 1651-1652, 1652-1654, 1655, 1655-1657, 1657-1658, 1659-1660, 1660-1661, 1662-1666, 1666-1668, 1668-1670, 1670-1672, 1672-1675, 1675-1677, 1677, 1677-1680, 1680-1681, 1682-1685, 1685-1691, 1688-1696, 1696-1700

Holbæk byfoged: skiftedokumenter 1604-1626, 1627-1633, 1634-1641, 1642-1647, 1648-1654, 1655-1558, 1659-1661, 1662-1667, 1668-1678, 1679-1699.

Holbæk byfoged: skifteprotokol 1641-1650, 1651-1657, 1687-1703.

Kalundborg byfoged: Skiftedokumenter 1541-1645, 1650-1670, 1675-1690, 1691-1695.

Kalundborg byfoged: Skifteprotokol 1682-1695, 1696-1708.

Københavns byting: Gårdsretten på Københavns slot:Skiftedokumenter 1662–1771: 1: 1662–1750.

København: Gårdsretten: skiftebreve, ordinære boer 1679-1705.

Københavns byting: Hofretten, ordinære boer, konceptskifter 1684–1771: bs. 1: 1684–1692, bs. 2: 1693–1697, bs.3:1698–1702.

Københavns byting: Gårdsretten/Hofretten: skiftebreve, ordinæreboer 1679–1771: 1: 1679–1705.

Københavns byting: Københavns Skiftekommision: Landsover, Hof og Stadsretten: Konceptskifter 1681–1776: 1: 1681–1682-1,2: 1681–1682-2, 3: 1688–1691, 4: 1693–1695-1, 5: 1693–1695-2, 6: 1695–1696-1, 7: 1695–1696-2, 8:1696–1704.

Københavns byting: Københavns Skiftekommision: Landsover, Hof- og Stadsretten:originale Skiftebreve 1683–1781: 1:1683–1697, 2: 1698–1698, 3: 1699–1700.

Køge Byfoged: Skiftebreve 1646-1856.

Køge byfoged: Skiftedokumenter 1664-1919: 1: 1664-1701

Køge byfoged: Skifteprotokol 1596-1919: 1596-1602, 1606-1633, 1622-1648, 1649-1654, 1654-1663, 1657-1660, 1660-1670, 1670-1673, 1673-1678, 1678-1682, 1682-1692, 1692-1701.

Nakskov byfoged: Børneböger (skifteprotokol): 1: 1598–1617

Nakskov byfoged: Skifte- og værgemålsdokumenter 1605-1640.

Svaneke byfoged: Skiftedokumenter 1697-1711.

Svaneke byfoged: Skifteprotokol 1686-1736.

Vordingborg Byfoged: Skiftedokumenter E-1: 1594-1619, E-2: 1620-29, E-3:1630-39, E-4: 1640-1646, E-5: 1647-1669, E-6: 1670-1699.

Vordingborg Byfoged: Skifteprotokol 1: 1574-1632, 2-3:1593-1611, 2-3: 1637-1664, 2-3: 1681-1683, 2-3:1694.

Statsarkivet i Kongsberg

Telemark fylke, Skien by, Skifteprotokoll: 1 (Hb 0001):1666-1686.

Vestfold fylke, Larvik by, Skifteprotokoll: 1 (Hba 0001):1673-1690, 2 (Hba 0002): 1690-1701.

Statsarkivet i Oslo

Oslo fylke, Oslo skifterett, Skifteprotokoll: 1: 1692-1701.

Østfold fylke, Fredrikstad by, Skifteprotokoll: 1: 1676-1686, 2: 1688-1694, 3: 1694-1723.

Statsarkivet i Stavanger

Rogaland fylke, Stavanger by, Skifteprotokoll: BB 1: 1680-1686

Statsarkivet i Trondheim

Sør-Trøndelag fylke, Trondheim by, Skifteprotokoll: 1 (3A 0001):1678-1686, 2 (3A 0002): 1684-1690, 3 (3A 0003):1690-1696, 4 (3A 0004): 1695-1699, 5 (3A 0005):1694-1706.

Stockholm stadsarkiv

Stockholm rådstue och magistrat: Justitiekollegiet och förmyndarkammaren. Bouppteckningar och arvskiften 1598-1649.

Trykte kilder

Adrian van de Venne: "Drawing Album 1620-26" (uden titel). British Museum, reg. Nr. 1978,0624.42.41.

Andreas Musculus Hosedjævelen: paa dansk ved Peder Palladius 1556. Reprinted in facsimile, ed. Lis Jacobsen (Copenhagen: Nordisk Forlag, 1920).

Anordning eller Reces giort af Høvedsmanden, Capitlet og Magistraten i Ribe med de fornemmeste Dannequinders Samtykke, om Brølupper, Barseler, Kirkegang, Klædedragt med videre Aar 1561. Nye Danske Magasin. Bd. I-II. Udg. Det Kongelige Danske Selskab til den Nordiske Histories og Sprogs Forbedring. Kbh. 1794-1806.

Arent Berntsen - Danmarckis oc Norgis Fructbar Herlighed 1656. Reprotryk 1971. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Kbh. 1971.

Corpus constitutionum Daniae: Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning Vedkommende 1558-1660. Bd I-VI. Udg. ved V. A. Secher for Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. 1887-1918.

Den danske rigslovgivning 1397-1513. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie ved Aage Andersen. C. A. Reitzels Forlag. Kbh. 1989.

Den danske rigslovgivning 1513-1523. Udgivet af Det danske Sprog- og Litteraturselskab og Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie ved Aage Andersen. C. A. Reitzels Forlag. Kbh. 1991.

Diplomatarium Norvegicum: Oldbreve til Kundskab om Norges indre og ydre forhold, sprog, slægter, sæder, lovgivning og rettergang i middelalderen, Oslo 1849 – 1990.

Extracts of Probate Records from Danish Towns 1536-1660 . Compiled and transcribed by Camilla Luise Dahl. Centre for Textile Research, 2008-14 . http://ctr.hum.ku.dk/other_research_projects/earlymodern/postdocproject/

Extracts of Probate Records from Dano-Norwegian Towns 1660-1700. Compiled and transcribed by Camilla Luise Dahl. Centre for Textile Research, 2008-14 . http://ctr.hum.ku.dk/other_research_projects/earlymodern/postdocproject/

Hans Weigel: Habitus Praecipuorum Populorum ... das ist Trachtenbuch 1577. Johann Görlin den Äldre, Ulm, 1577. British Museum, reg. Nr. 1871,1209.3214.

Kirkeordinansen 1537/39. Det danske Udkast til Kirkeordinansen (1537). *Ordinatio Ecclesiastica Regnorum Daniæ et Norwegiæ et Ducatum Sleswicensis Holstatiæ etc.* (1537). Den danske Kirkeordinans (1539). Tekstudgave med indledning og noter ved Martin Schwarz Lausten. Akademisk Forlag, 1989.

Kong Hansis Krønike, Som vaar Danmarckis, Suerigis, Norgis, Vendis oc Gotthis Konge, Hertug vdi Slesuig, Holsten, Stormarn oc Dytmersken, Greffue vdi Oldenborg oc Delmenhorst, som regærede i 32 Aar fra Anno 1481 oc til Anno 1513. Forfattet af Arrild Huitfeldt, udgivet 1599.

Kongelige rescripter, resolutioner og collegialbreve for Danmark og Norge. Vol. I–III. Ved Laurids Fogtman. Gyldendal, Kbh, 1786–1806.

Kungl. Majts stadga och påbud över åtskillige excessers och oordningars avskaffande vid rikets borgerskaps trolovningar, bröllop, barndop och begravningar samt klädedräkter. Tryckt i Stockholm av Ignatio Meurer, kunglig boktryckare år 1664. Udgivet i: *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523 in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman. Del 1-5.* Stockholm. 1747-66, vol. 3, § 30 s. 285.

Kongl. May:z Stadga och Påbudh, över åtskillige missbruk och oordningars avskaffande vid de trolovningar, bröllop, barndop och begravningar, samt klädedräkter, vilka härfter av clericiet eller prästeståndet förövas böre. Given i Stockholm den 1 Mars år 1669. Tryckt i Stockholm av Ignatium Meurer, kunglig boktryckare 1669. *Samling utaf kongl. bref, stadgar och förordningar &c. angående Sweriges rikes commerce, politie och oeconomie uti gemen, ifrån år 1523 in til närwarande tid. Uppå hans kongl. maj:ts nådigesta befallning giord af And. Anton von Stiernman. Del 1-5.* Stockholm. 1747-66, vol. 3, § 30, s. 765.

Malmø skifter. Vol I: Bofortegnelser 1546-1559. Udgivet ved Einar Bager. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie, Copenhagen, 1977.

Malmø skifter. Vol. II: Købmandsregnskaber 1537-1559. Udg. ved Einar Bager af Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1978.

Molesworth, R. *An Account of Denmark as It was in the Year 1692.* London, 1694. Justin Champion, *An Account of Denmark, With Francogallia and Some Considerations for the Promoting of Agriculture and Employing the Poor,* Edited and with an Introduction by Justin Champion. Indianapolis: Liberty Fund, 2011.

Norges Gamle Love. 2. Rk. 1388-1604. Udg. ved Absalon Taranger. Christiania, 1912-

Peder Palladius: Om Hosedjævelen. 1556. Peder Palladius Danske Skrifter. Udgivet for Universitets-Jubilæets danske Samfund ved Lis Jacobsen, Kbh. 1919.

Privilegier, Resolutioner och Förordningar för Sveriges Städer. 1. Delen: 1251-1523. Udg. ved Nils Herlitz. Stadshistoriska Institutet, Stockholm, 1927.

Skifter fra Køge 1597-1655. Ved Gerd Neubert. Selskabet for Udgivelse af Kilder til dansk Historie. Kbh. 1992.

Wadstena Kloster-reglor. Samlingar utgifna af svenska Fornskrift-sällskapet. Andra delen. Ved Carl Ferdinand Lindström. P. A. Nordstedt & söner. Stockholm, 1845.

Litteratur

Aakjær, Jeppe: *Steen Steensen Blichers Livs-Tragedie i Breve og Aktstykker*, bd. 1-2. København, 1903-04.

Aslaksen, Aud & Storvik, Signy: *DRAKTSKIKK OG BUNADBRUK*, Romsdalmuseet Årsbok, Molde, årg. 1983, s. 9-28.

Andersen, Ellen: *Danske bønders klædedragt.* Carit Andersens Forlag, Kbh., 1960.

Begtrup, Holger: *Det danske folks historie i det 19. århundrede*, bd. 1-2. København, 1909.

Cederblom, Gerda: *Svenska allmogedräkter*. Generalstabens litografiska anstalts förlag, Stockholm 1921.

Dahl, Camilla Luise: *Barnedragter i 15- og 1600-tallet*. 2007 URL:
<http://www.livinghistory.dk/artikler/Barnedragter.pdf>

Dahl, Camilla Luise: Borgerdragten i 1600-årene i Næstved og Vordingborg. *Liv og Levn*, nr. 24, 2010, 2–24. Næstved Museum, Næstved.

Dahl, Camilla Luise & Jones, Dorothy: Da “både” var på mode. *Dragtjournalen*, Nr. 4, årg. 3, 2009, s. 52-58.

Dahl, Camilla Luise: Degnen Rasmus Ravns anekdoter i Aa kirkes kirkebog 1654-1671. *Bornholmske Samlinger*, årg. 2008. Bornholms Museum, Rønne, pp. 36-77.

Dahl, Camilla Luise; Fjordside, Erik & Jones, Dorothy: *Dragter på epitafier og gravsten i Danmark*. URL:
www.livinghistory.dk

Dahl, Camilla Luise Dahl: Dressing the Bourgeoisie. Clothing in Probate Records of Danish Townswomen, c. 1545-1610. *Medieval Clothing and Textiles*, vol. 12. Eds. Robin Netherton & Gale Owen Crocker. Kommende udgivelse.

Dahl, Camilla Luise: En kræmmerkones varelager i Malmø år 1569. *Elbogen: Malmö Kulturhistoriska Förenings årsskrift*, 2011, årg. 79, pp. 87-104.

Dahl, Camilla Luise & Grølsted, Esther: Et kistefund fra 1600-årene i Haarby kirke. *Dragtjournalen*, nr. 5, årg. 3, 2009, s. 19-33.

Dahl, Camilla Luise: Fra barokhue til flæsekappe til egnehovedtøj? Det bornholmske hovedtøj nølle. *Dragtjournalen*, årg. 2, nr. 3, 2008, s. 70-87.

Dahl, Camilla Luise: *Huffer till theris hoffueder*: Sen-renæssancens kvindehuer, ca. 1560-1630. *Dragtjournalen*, årg. 2, nr. 3, 2008, s. 21-52.

Dahl, Camilla Luise: & Lempiäinen, Piia: The World of Foreign Goods and Imported Luxuries: Merchant and shop inventories in late 17th-century Denmark-Norway. *Fashionable Encounters: Perspectives and trends in textile and dress in the Early Modern Nordic World*. Eds. Tove Engelhardt Mathiassen, Marie-Louise Nosch, Maj Ringgaard, Kirsten Toftegaard, Mikkel Venborg Pedersen. Centre for Textile Research, Copenhagen University, Oxbow books, 2014.

Druitt, herbert: *A Manual of Costume as illustrated by monumental Brasses*. Alexander Moring Press Ltd, london, 1906.

Eisenbart, Liselotte Constanze: *Kleiderordnungen der deutschen Städte zwischen 1350 und 1700. Ein Beitrag zur Kulturgeschichte des deutschen Bürgertums*. Musterschmidt – Verlag. Göttingen, Berlin, Frankfurt. U.Ä.

Ek, S. B.: Dräktförordningarnas samhälleliga bakgrund. *Rig*, nr. 42, 1959, s. 97-118.

Elstad, Åsa: Skiftemateriale, hamskifte og klesskifte. *Skiftene som kilde – en artikelsamling*. Liv Marthinsen (red.). Norsk Lokalhistorisk Institut. Skrifter fra NLI, nr. 31. Oslo, 1996, s.92-110.

Frost, P.N.: *Beskrivelse over Kjøbstaden Ringkjøbing*. Borris, 1817.

Grell, Ole Peter: Scandinavia. *The Reformation in National Context*. Eds. Bob Scribner, Roy Porter & Mikulas Teich. Cambridge university Press, 1994, S. 111-30.

Grell, Ole Peter: The City of Malmø and the Danish Reformation. *Archiv für Reformationsgeschichte - Archive for Reformation History*, Volume 79, 1988.

Grell, Ole Peter: *The Scandinavian Reformation: From Evangelical Movement to Institutionalisation of Reform*. Cambridge University Press, 1995.

Iwanoff, Nina Kolind: Om national-, folke-, og egnsdragter – og lid tom “Ringe-dragten”. *Ræthinge-Posten*, årg. 16, 1993, s. 28-34.

Jaacks, Gisela: Hamburger “Mode” zu Beginn des Dreißigjährigen Krieges. *Waffen- und Kostümkunde*, jhrg. 1983, hft. 1, München, 1983, s. 2-16.

Jacobsen, Grethe: Women, Marriage and Magisterial Reformation: The Case of Malmø, Denmark. *Pietas et societas: new trends in Reformation social history: essays in memory of Harold J. Grimm*. Eds. Kyle C. Sessions & Phillip N. Bebb. Kirksville, Mo.: Sixteenth Century Journal Publishers, 1985.

Jeppesen, Leon (red.): *A Revolution from Above? The Power State of 16th and 17th Century Scandinavia*. Odense University Press, 2000.

Jones, Dorothy: Barokkens kvindehuer: Huerne hos tre medlemmer af slægten Bacher i Næstved. *Dragtjouenalen*, årg. 1, nr. 1, s. 12-18.

Knudsen, Ann Vibeke: *Bornholmske klædedragter*. Bornholms Museum, Rønne, 1988.

Larsen, Sofus: Brugtes kappen som hovedbeklædning i middelalderen? I: *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. III. Række, 2. Bind, 1912*, pp. 299 – 318. Det Kongelige Nordiske Oldskrift – Selskab. Kbh. 1913.

Leth Jespersen, Mikkel et al.: *På sporet af staten. Dansk statsdannelse mellem middelalder og enevælde*. Den Jyske Historiker, nr. 116, 2003.

Liby, Håkan: *Kläderna gör upplänningen. Folkligt mode – tradition och trender*. Ord & Form. Uppsala, 1997.

Lorenzen, Erna: *Folks tøj i og omkring Århus 1675-1850*. Jysk Selskab for Historie – Universitetsforlaget i Aarhus. Århus, 1975.

Lönnqvist, Bo: Dräktens variationer i landsbygdssamhället. *Folklig dräkt*. Red. S. Svensson. Lund, 1974.

Lönnqvist, Bo: *Folkulturens skepnader. Till folkdräktens genealogi*. Hängö, 1991.

Lund, E. F. S.: *Danske malede Portrætter*. Bd. I-XII. Græbes Bogtrykkeri, Københav, 1903.

Matthiesen, Hugo: *De kagstrøgne. Et blad af prostitutionens historie i Danmark*. Kbh. 1919. 2 udg. Nordisk Forlag. Kbh. 1964.

Matthiessen, Hugo: *De kagstrøgne: et blad af prostitutionens historie i Danmark*. (1919). 2. Udg. Nordisk Forlag, 1964.

Minken, Anne: Norsk og svensk identitet før nasjonalismens epoke. *Norsk Historisk Tidsskrift* 01, 2003, s. 75-87.

Mygdal, Elna: Amagerdragter: Vævninger og syninger. Det Schønbergske Forlag, Kbh., 1930.

Nienholdt, E.: Die deutsche Frauenhaube der Frürenaissance. *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde*. 2. bd, Neuen Folge, Jhrg. 1926-28, s. 102-107.

Nienholdt, E. Haubeformen der Spätgotik und Frührenaissance in der Norddeutschen Hansestädten. *Zeitschrift für Historische Waffen- und Kostümkunde*. 4. bd, Neuen Folge, Jhrg. 1932-34, s. 275-279.

Nordin, Jonas: *Ett fattigt men fritt folk - Nationell och politisk självbild i Sverige*. Stockholms Universitet, 2000

Noss, Aagot: *Frå bygdedrakt til bunad*. Norveg 8, Universitetsforlaget, Oslo 1961.

- Noss, Aagot: Jølster og den gamle kleskikken. Instituttet for sammenlignende kulturforskning / Serie B Skrifter Bind nr: 120, Oslo, 2005.
- Noss, Aagot: *Krone og Skaut. Jente-, brure-, og konehovudbunader i Hordaland*. Aschehoug og Norsk Folkemuseum, Oslo, 1996.
- Noss, Aagot: *Lad og krone*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning / Serie B Skrifter. Oslo, 1991
- Noss, Aagot: *Nærbilete av ein draktskikk : frå dåsaklede til bunad*. Oslo, 1992
- Nyrop. Kr. At svøbe sit Hoved i Skind. I *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie. Det Kongelige Nordiske Oldskrift – Selskab. III. Række, 2. Bind, årgang 1912*. s. 73 – 82. Den Gyldendalske Boghandel. Kbh. 1912.
- Olrik, Jørgen: *Borgerlige Hjem i Helsingør for 300 Aar siden*. Østifternes Historisk-Topografiske Selskab. Kbh. 1903.
- Olsen, Bernhard: *Fortegnelse over Klæder, Vaaben m.m. som have tilhørt Kong Frederik den Tredie*. Danske Magazin, 5. ræk. II, 1889-92.
- Olsson, Tom: En man försvinner. Den visuella kulturen under den långa 1500-talet. Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder. Madeleine Hurd, Tom Olsson & Lisa Öberg (red.). Södertörn Studies in History 1. Carlsson Bokförlag, Malmö, 2005, s. 86-125.
- Opsahl, Erik: Norge [...] thette rige som vort federne rige og land. *Norsk Historisk tidsskrift*, nr. 01, 2002, s. 99-118.
- Ordbog over danske Ordsprog. J. B. Des Roches de Parthenay. Kbh. 1757.
- Pietsch, Johannes & Anna Jolly (red.): *Netherlandish Fashion in the Seventeenth Century*. Riggisberger Berichte 19. Abegg-Stiftung, Riggisberg, 2012.
- Post, Poul: Herkunft und Wesen der Schauben, i: *Waffen- und Kostümkunde, bd. 1 der Neuen Folge, Jhr. 1924*, Berlin, 1923-25, s. 42-47.
- Poulsen, Bjørn: Krydderi og klæde: Statusforbrug i senmiddelalderens Danmark. *Danmark og Europa i middelalderen. Red. Per Ingemann og Bjørn Poulsen*, s. 64-94. Aarhus Universitetsforlag. Århus, 2000.
- Rangström, Lena (red.): *Modelejon. Manligt Mode 1500-tal - 1600-tal – 1700-tal*. Livrustkammeren. Stockholm & ärnemo, 2002.
- Ribeiro, Eileen: Dress in Adriaen van de Venne's Album of 1626. *Netherlandish Fashion in the Seventeenth Century*. (red.) Johannes Pietsch & Anna Jolly. Riggisberger Berichte 19. Abegg-Stiftung, Riggisberg, 2012, s. 41-49.
- Riis, Thomas: *Should Auld Acquaintance Be Forgot. Scottish-Danish Relations c. 1450-1707*. Vol.I-II. Odense University Press, Odense, 1988.
- Roach-Higgins, Mary Ellen & Joanne B. Eicher: Dress and Identity. *Clothing and Textiles Research Journal* June 1992 vol. 10 no. 4, s. 1-8.
- Rublack, Ulinka: *Dressing Up: Cultural Identity in Renaissance Europe*. Oxford, 2010.
- Røgeberg, Kristin Mathilde: *Av saliges gangklær – en skifteanalyse. Aker fogderi og Christiania 1656-1780*. Magistergradsafhandling, Universitetet i Oslo, 1989.
- Røgeberg, Kristin Mathilde: Kvinneres gangklær. Skiftene som kilde til kvinners klesskikk på 1600-1700-tallet. *Skiftene som kilde – en artikkelssamling*. Liv Marthinsen (red.). Norsk Lokalhistorisk Institutt. Skrifter fra NLI, nr. 31. Oslo, 1996, s.111-132.
- Rørdam, Holger Fr.: Et Bidrag til den danske litteraturhistorie i 17de Aarhundrede. *Historisk Tidsskrift*, 4. rk., bd. 4, 1865-66.

Scocozza, Benito: Christian 4.s Silkeæventyr. I: *Mark og menneske: Studier i Danmarks historie 1500-1800*. Skipperhoved & Landbohistorisk Selskab. Ebeltoft, 2000, s. 141-154.

Shrank, Cathy: *Writing the Nation in Reformation England 1530-1580*. Oxford University Press, 2007

Skovgaard-Petersen, Karen: *Margaretica*: Et bidrag til den dansk-svenske pennefejde i det 16. århundrede. *Historisk Tidsskrift*, Bind 15. række, bd. 2, årg. 1987, s. 210-237.

Stoklund, Bjarne: *Folkedragten i kritisk belysning*. Uden trykkested, 1975.

Stoklund, Bjarne: *Tingenes Kulturhistorie*. Museum Tusculanum, 2003.

Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden i det sekstende Aarhundrede. Fjerde Bog: Klædedragt*. Kbh. 1968.

Tønnesen, Allan: *Helsingør udenlandske borgere og indbyggere: ca. 1550 - 1600*. Udg. Af Dansk Komité for Byhistorie: Byhistoriske Skrifter, bind 3, 1985.

Ulväng, marie: *Klädekonomi och klädkultur. Böndernas kläder i Härjedalen under 1800-talet*. Avhandling, Historiska Institutionen Uppsala Universitet. Gidlunds Förlag, Möklinta, 2012.

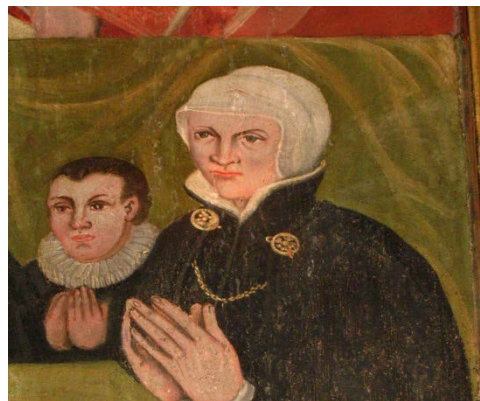
Wangsgaard Jürgensen, Martin: Grav og gravminde, sorg og savn - Nogle overvejelser omkring det protestantiske epitafium. *Norsk Teologisk Tidsskrift* nr. 1, årg. 2009, s. 24-42.

de Winkel, Marieke: *Fashion and Fancy. Dress and Meaning in Rembrandt's Paintings*. Amsterdam University Press, 2006.

Zander-Seidel, Jutta: Der Teufel in Pluderhosen. *Waffen- und Kostümkunde*, bd. 29, hft. 1, 1987, s. 49-67.

Zander-Seidel, Jutta: *Textiler Hausrat. Kleider und Haustextilien in Nürnberg von 1500 bis 1650*. Deutscher Kunstverlag, München, 1990.

Bilag 1 Hvide hovedtøjsopsætninger – hovedklæde, hueklæde med underhue og tilbehør, ca. 1545-1600



Tv Ribe Domkirke,
borgmester, 1559.

Th, Ronneby kirke,
ca. 1590



Th Sæby,
Jylland
ukendt,
ca. 1590



Tv
Horsens
kirke,
hustru til Worn, ca. 1590

Hustru til borger, Køge kirke, Sjælland ca. 1545.



Landet kirke, Lolland-Falster, 1582.

Hustruer til borgmester, Køge kirke,
Sjælland, 1585



Hvide hovedtøjsopsætninger – hovedklæde, hueklæde med underhue og tilbehør, ca. 1600-1620'erne



Vordingborg, Sjælland, borger 1626.



Helsingør, 1609

Hustru til borgmester,
køge kirke, 1620



Hustru til borgmester, Malmø, 1617.

Hustru til ridefoged, Hvilsted (Jylland),
1616



Aalborg kirke, Jylland, ukendt
1609

Hustru til tolder, Nyborg,
Fyn, 1607



Helsingør, kone og datter til borgmester,
1606



Hvide hovedtøjsopsætninger – hovedklæde, hueklæde med underhue og tilbehør, ca. 1620-1640'erne

Hustru og datter til rådmand i Horsens, Jylland 1635



Præstekone, Gjern, Jylland, 1630-39.



Hustruer til borgmester, Vordingborg, Sjælland, 1620

Hustru til tolder, Nykøbing, Falster, 1625



Hustru til borgmester, Ronneby, Blekinge 1636.



Præstekoner, Skødstrup, Jylland, 1642.

Bilag 2 Sorte overgangshuer – opskårshuer, ca. 1620-1650



Præstekone, Romedal, Hedmark, 1636

Hustru til Borger, Fyrendal, Sjælland, 1650



Hustru til kirkevæрге, Odense, Fyn, 1640



Døtre til borger, Helsingør, Sjælland, 1634



Hustru til
borgmester,
Nakskov, Lolland-
Falster, 1646

Hustru til præst,
Jelsa, Rogaland, 1630



Bilag 3 Sorte huer – opskårshuer, ca. 1640-1660'erne



Datter til borger, Birkerød, Sjælland, 1650



Hustru til købmand,
malmø, Skåne, 1649

Hustru og datter til
borgmester, Stavanger,
Rogaland, 1662

Hustruer til borgmester og tolder, Assens, Jylland, 1650'erne

Hustru til professor, Lund, Skåne, 1650'erne



Bilag 4 Sorte huer – både ca. 1650-1680



Hustru til præst, Stange kirke, hedmark, 1681

Hustru til borger, Ringsted Sjælland, 1681



Hustru til organist, Aarhus, 1680-89

Præstekone, Falling, Jylland, 1681



Hustru til forpagter, Dråby, Jylland, 1679

Præstekone, halsted, Lolland-Falster, 1684



Bilag 5 Kåber 1590-1660



Hustru til amskriver, Haderslev, Jylland, 1641

Hustru til borgmester, Ystad, Skåne, 1614



Hustru til borger, Ribe, Jylland, 1600

Hustru til ridefoged,
Halmstad, halland,
1590



Kåber 1590-1660



Hustru og datter til borgmester, Ronneby, Blekinge, 1637

Hustru til borgmester, Roskilde, Sjælland, 1642



Hustru til tolder, Rødby, Lolland-Falster, 1620



Hustru til materilaskriver, København, Sjælland, 1650



Bilag 6 – svenske borgerdragter



Hustruer til præst, Aspö, Södermanland, 1600

Hustru til præst, Listlena, Uppland, 1669



Hustru til præst, Strängnäs, Södermanland, 1647



Th hustruer og døtre til præst, Strängnäs, Södermanland, 1607



Hustru til borger, Västerås, Västmanland, 1617



Svenske borgerdragter – kåber



Døtre til præst, Spånga, Uppland, ca. 1650



Familie til domprovst, Strängnäs, Södermanland, 1640



Borgersker, Västerås, Västmanland, 1620



Tv. Hustru til borger, Västerås, Västmanland, 1623

Hustru til købmand, Västerås, Västmanland, 1626



Hustruer til borgmester, Strängnäs, Södermanland, 1627



Bilag 7 borgerdragtens forsvinden



Tv. Datter til borger, Nyborg, Fyn, 1670, hustru til borger, Aarhus Jylland, 1680'er. Th. hustru til borger, Ringsted, Sjælland 1680'er.



Tv. Hustru til præst, Stange kirke, Hedmark, 1681.



Præstefamilie, Svendborg, Fyn, 1696.



Bilag 8 Modedragt sammenholdt med borgerdragt



Tv. Hustru og døtre til borgmester, Odense, Fyn, 1576.
Th hustru til ridefoged, Halmstad, Halland, 1580'erne.



Tv. Døtre til rådmand, Tønder, 1618.
Th hustru til borgmester, Ystad, Skåne, 1614.



Maleri i Køge kirke forestillende forskellige kirkegængere, til venstre et moderigtigt klædt fornemt par, til højre køgekoner i borgerdragt. Ca. 1620.